

Frederik Dhondt

CLANS, CABALES EN COTERIEËN: DE SLAG BIJ OUDENAARDE EN DE PERMANENTE MACHTSSTRIJD IN DE GRAND SIÈCLE

In onze eerdere bijdragen¹ over de Slag bij Oudenaarde gingen we reeds uitgebreid in op het algemene en internationale kader van deze voor Oudenaarde, België en Europa op diverse vlakken relevante gebeurtenis. Nu de groots opgevatte driehonderdjarige herdenking achter de rug is en dus ook op weg om op haar beurt deel uit te maken van ons collectieve geheugen, leek het relevant in deze pagina's van de *Handelingen* de aandacht te vestigen op de politieke fenomenen die onderhuids gespeeld hebben in de beruchte veldtocht van 1708.

Het onderzoek dat we afgelopen academiejaar (2007-2008) konden voeren voor de Gentse geschiedenis-masterproef² in het kader van het Erasmusprogramma op de Franse archieven in Vincennes³ en de Quai d'Orsay⁴ heeft (onder andere) toegelaten om door te dringen tot een van de voor Belgische historici minst ontgonnen terreinen van de Successieoorlog: de interne rivaliteiten in het Franse oppercommando. In het klassieke verhaal over de Slag bij Oudenaarde voeren (overwegend Angelsaksische) historici de ongelukken van het Franse leger terug op de slechte verstandhouding tussen de hertog van Bourgondië⁵ en die van Vendôme⁶.

Verklaringen voor hun rivaliteit komen meestal niet uit boven de karikatuur. Bourgogne is arrogant, overdreven vroom en twijfelziek, Vendôme dan weer een ervaren ijzervreter, maar te vulgair en impulsief om te kunnen samenwerken met de eerste. Dit soort elementaire psychologische typering lijkt overeen te stemmen met de observatie van het Franse leger door externe, geallieerde bronnen. De uitgegeven bronnenselectie van Pelet

- 1 F. DHONDT, "De Slag bij Oudenaarde en de Spaanse Successieoorlog," in *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldheer*, LACHAERT, P.-J. ed., Leuven, Davidsfonds, 2008, F. DHONDT, "De Spaanse Successieoorlog en de slag bij Oudenaarde," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XLIV* (2007): 23-74, F. DHONDT, "Een andere 11 juli: de slag bij Oudenaarde, 11 juli 1708" (ASO-Eindwerk, Sint-Bernarduscollege, Oudenaarde, 2002).
- 2 F. DHONDT, *Nec Pluribus Impar ? De campagnes en onderhandelingen van Lodewijk XIV in de Zuidelijke Nederlanden, 1707-1708*, Gent, Universiteit Gent (Masterproef; Vakgroep Nieuwe Geschiedenis), 2008. Een exemplaar berust in de leeszaal van het Stadsarchief te Oudenaarde en bij de historische kring Eigenfolk.
- 3 Service Historique de la Défense, Direction de l'Armée de Terre (DAT), Château de Vincennes. Series A¹ (correspondance militaire: 2017-2020, 2023, 2075, 2080-2085, 2108); *Mémoires et Reconnaissances*.
- 4 Ministère des Affaires Étrangères et Européennes, Archives Diplomatiques, Series Correspondance Politique (Hollande, Pays-Bas, Angleterre); *Mémoires et Documents*.
- 5 Louis de France, hertog van Bourgogne (1682-1712). Zie recent nog S. MELCHIOR-BONNET, *Louis et Marie-Adélaïde de Bourgogne: la vertu et la grâce*, Paris, Robert Laffont, 2002.
- 6 Joseph-Louis de Bourbon, hertog van Vendôme (1654-1712). Meest recente biografie : J.-P. DESPRAT, *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727*, Paris, Perrin, 1994.

en de Vault⁷ (waar de meeste historici zich op baseren) brengt ons een paar argumenten uit hun onderlinge woordenwisseling aan, maar gaat niet al te diep in op de kwestie. Over het geheel van de veldtocht van 1708 bekeken is de lijn in de meeste gevallen wel door te trekken. Maar als de vraag comparatief gesteld wordt, naar andere handelingssferen waar beiden hun invloed laten gelden, dan blijkt dit ruim onvoldoende te zijn.

De Slag bij Oudenaarde ziet met Bourgogne en Vendôme ongeveer *het beste* verschijnen wat Frankrijk op dat moment te bieden heeft. De tentoonstelling in de Lakenhalle heeft een elders enigszins verwaarloosd aspect goed naar voor gebracht. Het is niet omdat de veldslag verloren gaat, dat het Franse leger in de Zuidelijke Nederlanden in 1708 niet veruit het grootste of meest prestigieuze zou geweest zijn. Bij de verklaring voor de positie die de twee bevelhebbers innemen, gaan de eerste indicaties naar hun afstamming. Bourgogne is de oudste kleinzoon van Lodewijk XIV (1638-1715) en Vendôme de bastaard-achterkleinzoon van Hendrik IV (1553-1610).

Het kader van de tentoonstelling en de herdenking liet niet toe om verder te gaan dan deze eerste, biologische vaststelling. Toch moet het de ambitie van de historicus zijn om de netwerken rond deze figuren in kaart te brengen en te kijken hoe ze zich situeren in de bestuurlijke en maatschappelijke cultuur van de *Grand Siècle*. De tijd van Lodewijk XIV is een transitiefase. Middeleeuwse opvattingen over goddelijk geïnspireerd staatsrecht, familiale overerving van belangrijke gebieden en hiërarchie in allerlei titels sporen samen met (pogingen tot) administratieve centralisering en rationalisatie, juridische reorganisatie en een systeem van Europees machtsevenwicht.

De positie van Bourgogne als toekomstige troonsopvolger draagt bijvoorbeeld nog kenmerken van zijn voorgangers, door het inherent terugkijkende karakter van de Ancien Regimemaatschappij. Tegelijk maakt de politieke context waarin hij optreedt dat de basisnormen misschien nog wel van toepassing zijn, maar dat hun effect significant verschilt van voorgaande situaties. Vendôme is als Koninklijke bastaard dan weer het centrum van een controverse rond de bevoegdheid van de vorst om de fundamentele normen van het koninkrijk bij te stellen.

Het is onze bedoeling eerst in te gaan op de herkomst en achterban van beide prominenten. Wat onderscheidt Bourgogne van een “gewoon” troonsopvolger van zijn generatie? Wat is de rol van Vendôme in de dynastische politiek van Lodewijk XIV en wie zijn de personen waarop hij terugvalt?

Vervolgens, eens het kader geschetst, zal dit artikel de “affaire d’Oudenaarde” behandelen vanuit een ongewoon perspectief, dat van de clans die in het eerste stuk naar voor zijn gebracht. De slag wordt nog eens overgedaan in de gangen van Versailles en op Parijse straten en pleinen. Heeft deze politisering van de kwestie een weerslag op de voor ons beschikbare bronnen? Een vondst in het archief van Vincennes kan ons een stuk dichterbij de correcte afweging van de teksten brengen. Hoe verloopt de wisselwerking tussen het Hof, de opinie en het slagveld? Dankzij een aantal oudere Franse werken worden de correspondentiecorridors duidelijk die de kemphanen gebruikt hebben. Het is afrondend belangrijk om de aftocht van Vendôme te bekijken door het oog van het andere kamp,

7 F.E. DE VAULT en J.-J.G. PELET, *Mémoires militaires relatifs à la succession d’Espagne sous Louis XIV*, vol. VIII, (Collection de documents inédits sur l’histoire de France; première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835.

via de scherpe pen van Saint-Simon.

Tenslotte is het opmerkelijk dat de controverses die in Oudenaarde leven, overleefd zijn door Lodewijk XIV. Zowel Bourgogne als Vendôme maken de dag niet mee dat de zoon op 76-jarige leeftijd definitief ondergaat. Hoe komen de clans door de laatste jaren van de Spaanse Successieoorlog en in welke mate overleven ze de verdwijning van hun boegbeelden?

I. Twee personages en hun achterban

On ne peut, sire, trop louer l'ardeur que monseigneur le duc de Bourgogne témoigne pour la gloire, et pour chercher dans le commandement de vos armées, les occasions et moyens de suivre les traces de votre majesté, et de faire connaître qu'il est digne petit-fils du plus grand roi du monde"

Boufflers over Bourgogne⁸

"Il faisait la guerre en héros, en grand homme, et en honnête homme [...] Il était bon citoyen, bon Français, et attaché véritablement à son prince, et si peu intéressé que ses affaires particulières en souffraient beaucoup. Adoré du soldat, il ne servait que pour sa gloire, celle du Roi et celle de sa nation"

Quincy over Vendôme⁹

A. De vroomste prins ter wereld?

1. Een prins met een lotsbestemming¹⁰

Wanneer Bourgogne in 1682 geboren wordt als zoon van Louis de France, *Grand Dauphin*, oudste en enige overlevende zoon van Lodewijk XIV (1661-1711), maakt de vorstelijke propagandamachine meteen gebruik van de gelukkige gebeurtenis om de tijdloze grootheid van "Louis le Grand" kracht bij te zetten. Voor het eerst sinds de heilige Lodewijk beschikt de Franse koning immers zowel over een levende Dauphin als over een kleinzoon die hem kan vervangen. Frankrijk komt na een periode van instabiliteit boven als de grootste macht in Europa. Terugkijkend over het regentschap van Anna van Oostenrijk en de Fronde bij het begin van Lodewijks regeerperiode, die van Maria de' Medicis na de moord op Hendrik IV en uiteindelijk de lange godsdienstoorlogen in de zestiende eeuw, die zijn uitgelopen op een andere koningsmoord en de inknelling van Frankrijk tussen een Spaans en een Oostenrijks Habsburgs blok, marcheert Lodewijk XIV rechtstreeks de geschiedenisboeken binnen.

1682 is een "topjaar" voor Lodewijk. Drie jaar eerder dicteerde hij de vrede aan

8 Boufflers aan Lodewijk XIV, 15 februari 1702, gepubliceerd bij PELET en DE VAULT, I, 161.

9 Geciteerd bij F. BLUCHE, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 452.

10 We verwijzen naar de genealogieën in bijlage.

Europa, in het congres van Nijmegen, bijeengeroepen na de snelle val van Gent en Ieper¹¹. De realiteit is genuanceerder¹², maar de schilderijen van Charles Le Brun in de Spiegelzaal geven goed weer in welke mate de koning op zijn apex zit. Terwijl de Keizer in het oosten in problemen komt met een (onverstandig) offensief van de Ottomanen, kan de Franse koning comfortabel stukken van de Elzas inpalmen met de politiek van de Réunions¹³. In Engeland houdt hij met subsidies koning Karel II en zijn opvolger Jacobus II in het zadel tegen het Parlement. De naar het beeld van haar kreupele monarch vermolmd en uitgedroogde Spaanse monarchie kan niets tegen hem beginnen wanneer hij twee jaar later Luxemburg opeist en Oudenaarde bombardeert¹⁴.

2. De leermeester: Fénelon

Vastbesloten om bij de opvoeding van Lodewijk niet dezelfde fouten te maken als zijn moeder bij de zijne, brengt de koning zijn kleinzoon onder bij een van de meest geroedeerde theologen aan zijn hof. Onder invloed van zijn voormalige maîtresse madame de Maintenon, die de koning huwt na het overlijden van zijn vrouw in 1683, wordt François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651-1715)¹⁵, aartsbisschop van het rijke, op de Spaanse Nederlanden veroverde Cambrai, aangeduid als mentor voor de prins. Net zoals Bossuet dat moest doen voor de kroonprins, heeft Fénelon de opdracht de prins godsdienstig te vormen vanaf zijn zevende jaar. De leermeester kwijt zich zo grondig van zijn taak, dat Lodewijk nooit zal uitgroeien boven een beate aanbidding voor de clericus en een zeer rigoristische opvatting rond de taken van de monarch.

Fénelon waagt zich immers op politiek terrein¹⁶. Hij klaagt Lodewijks talloze usurpaties van de fundamentele rijksnormen aan. Voor Fénelon moet de monarch regeren als een christelijke koning-filosoof *onder* goddelijk recht. De koning heeft de principes uit zijn *Mémoires* voor de opvoeding van de Dauphin (1668¹⁷) volledig laten varen. Frankrijk gedraagt zich als de onruststoker in Europa en heeft zonder enige dwingende noodzaak de hand gelegd op aangrenzende gebieden. De monarch moet zijn onderdanen beschermen, door rechtvaardige en billijke wetgeving en lage belastingen. Oorlog is een *ultima regum ratio*, geen eerste keuze, zoals dat bij Lodewijk slag om slinger het geval is.

Wanneer Bourgogne in september 1708 Rijsel moet komen ontzetten met een van de meest kolossale legers die Lodewijk ooit in het veld gebracht heeft, zou de prins zich laconiek laten ontvallen *que l'Etat a subsisté des siècles entiers sans avoir cette ville, ni même Arras et Cambrai*¹⁸. De invloed van Fénelon op Bourgogne reikt uiteraard verder dan

11 Een van de weinige echte “Blitzkrieg”-campagnes uit de oorlogen van Lodewijk XIV. Zie J.A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, ed. SCOTT, H.M. en COLLINS, B.W., (Modern Wars in Perspective), London, Longman, 1999.

12 Zie W. TROOST, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke Biografie*, Hilversum, Verloren, 2001.

13 G. LIVET, “Louis XIV and the Germanies,” in *Louis XIV and Europe*, HATTON, R. ed., London, MacMillan, 1976.

14 B. JEANMOUGIN, *Louis XIV à la conquête des Pays-Bas espagnols : la guerre oubliée, 1678-1684*, (Campagnes et stratégies: les grandes batailles), Paris, Economica, 2005.

15 Meest recente biografie: S. MELCHIOR-BONNET, *Fénelon*, Paris, Perrin, 2008. We verwijzen ook naar de correspondentieuitgave van J. ORCIBAL, J. LE BRUN, en I. NOYE, ed., *Correspondance de Fénelon*, vol. XIV (Guerre, négociations et théologie, 1708-1711) Genève, Droz, 1992.

16 D.J. STURDY, *Louis XIV*, Basingstoke, MacMillan, 1998, 118.

17 Meest recente editie: P. GOUBERT (ed.), *Mémoires pour l'instruction du Dauphin*, Paris, Imprimerie Nationale, 1992.

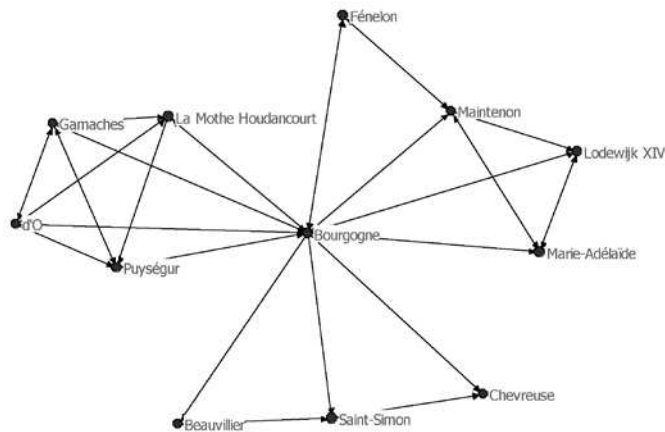
18 Het citaat wordt door Gaxotte toegeschreven aan Bourgogne, evenwel zonder expliciete bronvermelding (P. GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 369).

het slagveld alleen. In zijn *Télémaque*, vorstenspiegel voor de verwachte troonsopvolger van Lodewijk XIV, bundelt de instructeur zijn kritieken op de koning. Fénelon komt te dicht bij de zon en brandt zich de vleugels: na een incident met de quietisten rond Madame Guyon, dat hem tot voor de paus brengt, rest hem enkel nog de (zachte) ballingschap in Cambrai. In 1699 speelt hij de functie van *précepteur* kwijt, maar dat verhindert niet dat tussen leermeester en pupil een omvangrijke correspondentie blijft bestaan.

Rond hen vormt zich de partij van de *pacifisten* aan het Hof. Maintenon, die Fénelon de hand boven het hoofd blijft houden wanneer hij in ongenade valt en hem aan het comfortabele ballingsoord in Cambrai helpt, duwt de hele Successieoorlog door verder om Frankrijk uit de oorlog te krijgen en de invloed van de kroonprins zo veel mogelijk te reduceren ten koste van die van zijn zoon. De plaats van de verbannen Fénelon wordt ingenomen door de hertog van Chevreuse¹⁹ en Beauvillier, voormalig gouverneur van de jonge kroonprins²⁰. Bourgogne moet voor hen Frankrijk de vrede brengen, wat ten koste mag gaan van een aantal provincies. Terugkeren tot de grenzen van 1648 of 1659 vormt in dat opzicht geen bezwaar. Lodewijks handelen, enkel geleid door *raison d'état*, kan de Franse veroveringen tot in China brengen²¹! Eens de externe zaken op orde zijn gebracht, moet de macht van adel en functieclerus worden hersteld.

3. Het netwerk: de devoten en de oude orde

In 1698 huwt Bourgogne de 13-jarige dochter van hertog Victor Emmanuel van Savoye, Marie-Adélaïde. De entourage van de toekomstige koningin, die na de overlijdens van Marie Thérèse en de vrouw van de Dauphin de eerste dame in rang aan het hof is, wordt gevuld met creaturen van Lodewijks clandestiene echtgenote. Naarmate de prinses ouder wordt, wordt haar een zekere koninklijke sympathie toegeschreven, die het haar mogelijk maakt een aan haar positie proportionele invloed uit te oefenen op Lodewijk en Maintenon.

Figuur 1 Het netwerk rond Bourgogne in het leger en aan het hof

- 19 Charles Honoré d'Albert, hertog van Chevreuse, van Chaulnes en Luynes, gouverneur van Guyenne (1646-1712). Invloedrijk figuur in Versailles: hoewel hij geen lid is van de *Conseil d'en Haut* (de hoogste regeringsgraad), heeft hij recht op aparte werksessies met Lodewijk XIV.
- 20 Paul, hertog van Beauvillier (1648-1714). Voorzitter van de Raad van Financiën, lid van de *Conseil d'en Haut* vanaf 1691. Zie ook M. DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvillier: lettres inédites : 1700-1708*, Paris, Plon, 1900.
- 21 W.F. CHURCH, "Louis XIV and Reason of State," in *Louis XIV and the craft of kingship*, RULE, J.C. ed., Columbus, Ohio State University Press, 1969, 397.

Bourgogne zelf toont zich, nog meer in zijn officieuze dan zijn politieke correspondentie, bijzonder onzeker. Onstandvastig in zijn meningen, ervan overtuigd dat hij niet opgewassen is tegen de taak die hem wacht, vraagt hij op campagne voortdurend om advies aan Lodewijk XIV, Fénelon (die hij bezoekt op weg naar het front) en Beauvilliers. Hoewel het voor een eerder ervaren bevelhebber aantrekkelijk lijkt over de prins heen te lopen en zelf in discussie te gaan met de vorst, is een conflict met Bourgogne een tijdbom. De steun die de prins aan het hof geniet, leidt tot de dichtste omgeving van de koning. Zo komt de *Conseil d'en haut*, het meest restrictieve regeringsorgaan, frequent samen in de appartementen van Maintenon en beschikt Marie-Adélaïde over een zekere invloed bij de koning.

B. Het bloed van Hendrik IV en het geld van Crozat

“*indigne d'intérêt, tel le crapaud gonflé d'air de la fable*”
Saint-Simon over Vendôme

De Vendômes komen voort uit een buitenechtelijke relatie van de eerste Bourbonkoning Hendrik IV met Gabrielle d'Estrées, een van zijn meest bevoordeelde maîtresses. Ook vier generaties later blijft veel over van deze hoge achting: Vendôme telt in zijn bezittingen de Loirekastelen van Anet en Chenonceaux en het hertogdom Vendôme, dat oorspronkelijk aan de Bourbons toebehoorde, maar door Hendrik werd toevertrouwd aan zijn bastaard César. Toch is Hendrik er niet in geslaagd zijn wensen volledig ten uitvoer te leggen. Wanneer de koning wordt vermoord door de fanaticus Ravaillac (14 mei 1610), heeft hij nog een belangrijk project op stapel staan: de Bourbon-Vendômes in de lijn voor de Franse troonsopvolging plaatsen. Hendrik laat daartoe een *lettre patente* opstellen, die door zijn overlijden evenwel niet door het Parlement van Parijs geraakt.

Wanneer Fénelon zich weert tegen de bevoegdheidsoverschrijdingen waaraan Lodewijk XIV zich bezondigt, slaat dat ook op de bevoordeling van zijn bastaarden. Net als de koning zich bedient van eigenhandig gecreëerde ministerdynastieën om niet op de te machtige grote families van Frankrijk te hoeven leunen bij het rijksbestuur, wil hij rivalen in het eigen dynastieke huis balanceren door er zijn creaturen te plaatsen. In de Ancien Régimemaatschappij, waar de koning de *enveloppe charnelle* van het publiekrechtelijk systeem vormt²², hangt alles immers samen met zijn fysieke welzijn. Verdwijnt de vorst, dan dreigen periodes van instabiliteit en crisis, met de mogelijkheid van een buitenlandse overname steeds dreigend op de achtergrond. Lodewijk heeft concrete plannen om zijn bastaarden uit een verhouding met Athénaïs de Montespan rechtstreeks in de tweede lijn voor de troon te plaatsen.

Het inpassen van nieuwe troonsopvolgers betekent in een *préséance*-samenleving concreet dat alle volgende categorieën een rij naar achter worden gezet in het politieke theater. Dit politieke theater vindt men in de laatste decennia van Lodewijks Frankrijk bij uitstek aan het hof in Versailles, Fontainebleau, of –voor een selecte groep uitverkorenen– in Marly²³. De slachtoffers van een aanpassing van de voorrangsregels vallen in de rangen van de hoge adel: de *ducs et pairs de France*, die Fénelon terug in ere wil herstellen, krijgen klappen toegediend door de koning, die hen figuren voor de voeten schuift die

22 L. BÉLY, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1999, 30.

23 Zie meer algemeen over de op Norbert Elias geïnspireerde antropologische interpretaties van deze prima facie puur formalistische regels J. DUINDAM, *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780*, (New studies in European history), Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

desnoods instant geadeld kunnen zijn, of toevallig zijn bloed in de aderen hebben door een verhouding met een maîtresse.

De meest fervente pleitbezorger van de oude, aristocratische gemeenschap is de hertog van Saint-Simon²⁴. Met groot ongenoegen valt hij de pogingen van de hertog van Luxembourg, Lodewijks meest succesvolle generaal uit de Negenjarige Oorlog, aan, om in de pikorde in het Parlement buitensporige vooruitgang te maken. Het geval van de Vendômes is een oud zeer, dat in geen geval tot een precedent mag verworden. Als Hendrik verdwijnt in 1610, zijn de grote families, niet in het minst de Bourbon-Condés (de familie van Louis II de Condé, ander illustre militair in dienst van Lodewijk), bijzonder gretig om de verheffing van de Bourbon-Vendômes te blokkeren. In de instabiele regentschap van Maria de' Medicis is het niet mogelijk om het Parlement van mening te doen veranderen.

Desondanks wordt César de Vendôme samen met Lodewijk XIII opgevoed in het kasteel van Saint-Germain-en-Laye²⁵ en blijven zijn kleinkinderen Louis-Joseph en Philippe belangrijke figuren aan het hof van Hendrik IV's kleinzoon. De oudste brengt het via een van kindsbeen af gestarte militaire carrière, via passages onder Turenne, Créqui, Luxembourg en Catinat, tot luitenant-generaal in 1684 (na de val van Luxemburg) en *général des galères* in 1694. Als opperbevelhebber van het Franse leger in Spanje en van de Middellandse Zee-vloot neemt hij in 1697 in een grote amfibische operatie Barcelona in. De hertog wordt door Lodewijk XIV bejegend als *mon cousin*, geniet een goede reputatie en plaatst zich als een van de meest luidruchtige stemmen in het netwerk van de Dauphin. De tweede Vendôme²⁶ volgt, evenzeer als zijn broer, de militaire carrière en gaat met even grote sprongen vooruit (in 1693 bereikt ook hij de graad van luitenant-generaal)²⁷.

De clan van de Dauphin wordt bevolkt door figuren die in de ogen van de clan van Saint-Simon symbool staan voor alle gevaarlijke ontsporingen van de *Grand Siècle*. Vendôme en zijn broer (die hem op campagne vergezelt tot hij zich misdraagt in de slag bij Cassano) worden geassocieerd met de meest onbehoorlijke bacchantische uitpattingen,

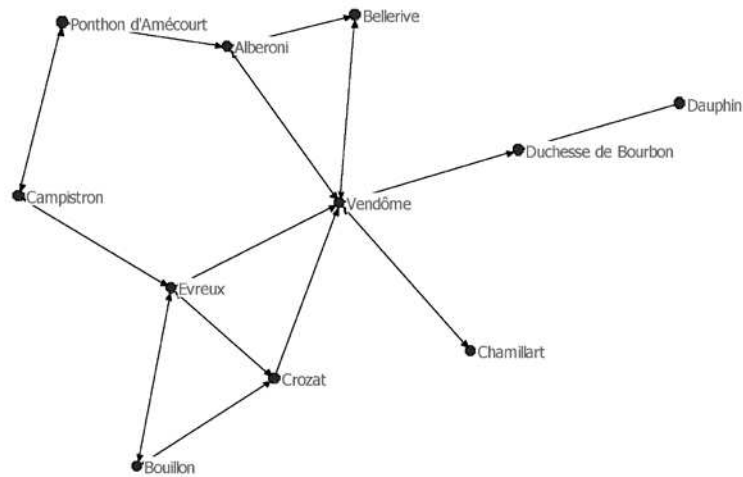
24 De mémoires van Saint-Simon (1675-1755) worden pas in de veertiger jaren van de achttiende eeuw op papier gesteld, op basis van de nota's die de hertog verzamelde vanaf zijn achttiende. Het *Journal* van Dangeau, dat de dagelijkse gebeurtenissen aan het hof weergeeft en als leidraad heeft gediend voor de kolossale mémoires, is om die reden feitelijk betrouwbaarder dan de overdaad aan gekleurde details die Saint-Simon levert. Bovendien koestert de hertog een grote wrok tegenover Lodewijk XIV, onder andere door een gemiste benoeming als luitenant-kolonel in het leger. Hij maakt na 1715 deel uit van de regeerraad van de regent, maar brengt de volgende decennia tot aan zijn dood dan weer buiten de kringen van de echte macht door. Gezien zijn puntige, subjectieve en ronkend barokke *Mémoires* een van de meest virtuoze werken uit de Franse literatuur zijn, bestaan er ook omvangrijke navolgende wetenschappelijke publicaties. Het veertigduizend folio's tellende manuscript berust in de Archieven van Buitenlandse Zaken. Voor de citaten hier hebben we ons gebaseerd op de editie van Chérueil (1856). Van de navolgende edities zijn die van Yves Coirault (Gallimard, 1984) en de Boislisle (1920, die meer politiek relevante informatie bevat, onder andere de transcriptie van Bellerive, Vendômes secretaris, van de slag bij Oudenaarde) de meest interessante. Een on-line versie van de editie-Chérueil kan ook worden teruggevonden op <http://rouvroy.medusis.com>.

25 Zie DESPRAT, *Les bâtards...*

26 Ibid. 1655-1727, Groot-Prior in de orde van Malta, luitenant-generaal in het Franse leger tot 1706. Saint-Simon in vitriool gedempte pen typeert hem als volgt: "*Sur la débauche il avait de plus que lui [Louis-Joseph] d'être au poil et à la plume, et d'avoir l'avantage de ne s'être jamais couché le soir depuis trente ans que porté dans son lit ivre mort [...] menteur, escroc, fripon, voleur [...] la plus méprisable et en même temps la plus dangereuse créature qu'il fût possible*" (L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (III)*, ed. CHÉRUEIL, M., Paris, Hachette, 1856, 26-27).

27 Zie F. BLUCHE (ed.), *Dictionnaire du Grand Siècle*, Paris, Fayard, 1990, pp. 1574-1575.

frequenteren de libertijnen in de Parijse Marais en hebben hun status enkel te danken aan de buitenechtelijke avonturen van Hendrik IV, die zelf het staatspatrimonium uitkleedde naar zijn persoonlijke impulsen.

Figuur 2 Het netwerk rond Vendôme

Een interessante tweede tak in het netwerk van Vendôme vormen zijn connecties met de financier Antoine Crozat²⁸. De aanvaarding van het testament van Karel II in november 1700, dat de politieke aanleiding en juridische legitimatie vormt voor de Spaanse Successieoorlog, kwam er immers ook op economische gronden. De druk van de Franse financiersmilieus, die als geldschietter voor de schatkist institutioneel vervlochten zaten met de adellijke en ambtsdynastieën, om de exclusiviteit voor de koloniale handel op te eisen, wordt traditioneel gezien als de reden waarom Jérôme de Pontchartrain, Lodewijks secretaris van Marine en Koloniën, zich achter de oorlog schaaft²⁹.

Net Antoine Crozat zal zijn fortuin na de Successieoorlog bouwen op de exploitatie van de handel met de Amerikaanse kolonies. Vendôme zit op die manier niet enkel vervlochten met de troonsopvolger, maar ook met de materieel sturende krachten achter de Franse politiek. In de campagne van 1708 zal Samuel Bernard, een ander belangrijk man uit dezelfde sector, herhaaldelijk het leger in de Nederlanden ter hulp schieten door zijn kredietlijnen in Amsterdam aan te spreken³⁰. Vendôme verblijft dan weer regelmatig op het

28 1655-1738, "Le Riche". Klimt op van algemeen ontvanger van de directe belastingen (de taille) in de generaliteit van Bordeaux, over schatbewaarder van de staten van de Languedoc, tot een van de belangrijkste financiers van Lodewijk XIV (Zie d'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance Savoyarde*, vol. III, Paris, Calman-Lévy, 1903, 189, DHONDT, *Nec Pluribus Impar?*, 261-273). Desprat brengt de frequente Parijse verblijven en die bij de financiers in verband met Vendômes delicaat pecuniaire situatie (Chenonceaux, het kasteel dat de familie via de erfenis van Gabrielle d'Estrées in haar bezit heeft, ligt in 1708 al twintig jaar onbewoond, DESPRAT, *Les bâtards...* 600).

29 D.C. BAXTER, "Asiento," in *The treaties of the war of the Spanish Succession*, FREY, M. en FREY, L. ed., London, Greenwood, 1995, 17-19, O. CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, 131.

30 Frans financier (1651-1739), zoon van een naar Frankrijk gevluchte Arminiaan. *Le plus fameux et le plus riche banquier d'Europe* (Saint-Simon). Mede dankzij hem en Antoine Crozat overleeft Lodewijk XIV de Successieoorlog, wat goed is voor een aantal lucratieve wederdiensten. Wanneer controleur-generaal

kasteel van Clichy, waar Crozat zijn eigen hofhouding onderhoudt.

C. Orléans, Maine, Toulouse: Vendôme als precedent voor Lodewijk

Lodewijk zou zijn kleinzoon in de troonsopvolging niet benadelen ten gunste van zijn bastaarden, maar wil wel een te sterke invloed van de grote families breken en verhinderen dat Philippe d'Orléans, de zoon van zijn eigen broer, een te grote invloed krijgt. Precies ten tijde van de Fronde beslist Mazarin om de jongere broer van Lodewijk zo ver mogelijk van staatszaken te houden. Het risico is te groot, dat een nieuwe Gaston d'Orléans (de jongere broer van Lodewijk XIII) opstaat, die bij een eventuele verzwakking van zijn oudere broer, het land in rep en roer kan zetten met eigen partijgangers.

Filips van Orléans lijkt inderdaad geen enkele bedreiging te vormen voor Lodewijks positie. Hij houdt zich op in het Palais-Cardinal (Richelieu's paleis, naast het Louvre, vandaag het Palais-Royal), bij voorkeur in het gezelschap van de chevalier de Lorraine, zijn favoriet. Wanneer hij in de Hollandse Oorlog bij de Kasselberg een belangrijke militaire overwinning behaalt, kan Lodewijk zich niet snel genoeg haasten om zijn broer voortaan enig militair commando te ontzeggen. Zijn tweede huwelijk, met Elisabeth Charlotte van de Palts³¹, brengt wel opvolging.

De nieuwe hertog van Orléans (1701), die vanaf 1715 als regent Frankrijk zal besturen tot kleine Lodewijk XV de leeftijd van dertien jaar bereikt, weet zich evenzeer als zijn vader te onderscheiden op het slagveld, wanneer Lodewijk vanaf 1706 terug verwante prinsen van den bloede aan het hoofd van het leger zet³². Wanneer hij bij Tortosa in Spanje op dezelfde dag als Oudenaarde een overwinning boekt, wordt die in Versailles slechts knarsetandend gevierd.

Vandaar dus de noodzaak om de hertog van Maine³³ en de graaf van Toulouse³⁴ een stevigere inplanting te geven. Lodewijk beschikt als vorst over de mogelijkheid om de bastaarden per rescript te legitimeren naar civielrecht, maar kan dat niét wanneer zijn beslissing de organisatie van het koninkrijk raakt. De fundamentele wetten van de Franse troonsopvolging, die gegroeid zijn uit het gewoonterecht en uitsluitend door rechtsleer en een beperkt aantal beslissingen van het Parlement van Parijs kenbaar zijn, sluiten uit

Desmarests voor 30 miljoen tournois papiergeld laat drukken, koopt Bernard alles op aan een derde van de waarde. De minister verspreidt het valse gerucht dat de koning alles terugkoopt aan 85% van de nominale waarde, waardoor de trouwe Bernard de biljetten met 200% winst terug kan verkopen (J. CELLARD, *John Law et la Régence*, Paris, Plon, 1996, 24).

31 1652-1712, huwt met Filips van Orléans om redenen van buitenlandse politiek. De Palts is sinds de dertigjarige oorlog een wespennest, waar bij eventuele successietwisten zowel voor de Franse koning als de Keizer een goede aanleiding kan liggen om een breder conflict te starten. Bij de "Oorlog van de Liga van Augsburg" (1688-1697) zal Lodewijk dan ook de Palts laten verwoesten, onder het juridische voorwendsel de aanspraken van zijn schoonzus hard te maken. De plumpe en onbeholpen "Madame Palatine", politieke domino in een zeer concurrentiële omgeving, onbemind door haar man en het geraffineerde Franse hof, heeft tienduizenden brieven nagelaten, waarin ze op ongezouten wijze haar mening neerschrijft over de belangrijkste figuren in Versailles. Zie het uitstekende werk van Dirk Van der Cruysse (UA): D. VAN DER CRUYSSSE, *Madame Palatine, princesse européenne*, Paris, Fayard, 1988.

32 In 1706 krijgt Vendôme Filips van Orléans toegewezen als medebevelhebber in Noord-Italië, maar de samenwerking is – gezien de gebeurtenissen in de Nederlanden – van korte duur. Zie G. ROWLANDS, *The dynastic state and the army under Louis XIV : royal service and private interest, 1661-1701*, (Cambridge studies in early modern history), Cambridge, Cambridge university press, 2002, 307).

33 Louis-Alexandre, hertog van Maine (1670-1736).

34 Louis-Alexandre, graaf van Toulouse et hertog van Penthièvre (1678-1737).

dat hun voornaamste subject hen amendeert. De macht van de monarch komt immers wel voort uit het sacrale karakter van zijn persoon, maar de wijze waarop de schakels in de dynastieke ketting op elkaar aansluiten, liggen buiten zijn bevoegdheid.

Concreet betekent dit dat een select aantal principes als de Salische Wet (bovengehaald naar aanleiding van de Honderdjarige Oorlog, om de claim van Edward III van Engeland via zijn moeder, Isabella, ten nadele van Philippe de Valois, de neef van de overleden Charles IV, af te wijzen), de onbeschikbaarheid van het territorium (in de rechtsleer geformuleerd om het verdrag van Troyes, waarbij Charles VI afstand doet van de troon ten gunste van de Engelse koning Hendrik V, ongeldig te verklaren) of nog de katholiciteit van de functie (ad hoc ingevoerd bij de conversie van Hendrik IV) buiten de macht van elke sterveling, zelfs de vorst, liggen³⁵.

Lodewijk ziet evenwel een precedent in de zaak van de Vendômes, die zelf met veel aandrang de patentzaak op de agenda plaatsen. Op 3 en 4 mei 1697, nog voor de val van Barcelona, vaardigt Lodewijk XIV het bevel uit aan het Parlement (dat in principe nog over een beperkt remonstrantierecht beschikt) om de Vendômes in hun midden op te nemen, met rang *voor de ducs et pairs de France*, na de prinsen van den bloede³⁶. De koning triomfeert en ziet zijn verwanten plaats nemen in het hoogste rechtsorgaan. De volgende dag volgt een nieuwe patentbrief, waarbij Maine en Toulouse moeten volgen. Op 8 mei installeren de twee prinsen zich, onder groot tumult van de Bourbon-Condés, de Condés en de prinsen van Conti, die de zaal verlaten.

II. De affaire van Oudenaarde

“Eh bien, Monseigneur, si Henri IV avait fait ce qu’ on vient d’ exécuter, le roi notre maître serait-il sur le trône et vous-même où seriez-vous ?”

Toegeschreven aan Vendôme

(tegen Bourgogne, op 11 juli 's avonds)³⁷

De verhouding tussen Bourgogne en Vendôme wordt door Lodewijk nooit uitgeklaard. Bij het begin van de veldtocht geeft hij aan de eerste de bevoegdheid om beslissingen te nemen (*voix de décision*), maar aan de tweede tegelijk het recht om bij elke stap geconsulteerd te worden en om de prins initiatieven te doen nemen (*voix d’ exhortation*)³⁸. We brengen hier enkel in herinnering dat Vendôme tijdens de eerdere campagnes in 1706 (waar hij in allerijl uit Italië naar de Nederlanden wordt overgebracht om de falende Villeroi te vervangen na de slag bij Ramillies) en 1707 zonder problemen in tandem functioneerde met keurvorst Max Emmanuel van Beieren. Bourgogne uitsturen, is een grote test. Maar betekent dit anderzijds ook niet dat Vendôme met een aanzienlijk groter leger plots minder

35 E. BARNAVI, “Mythes et réalité historique: le cas de la loi salique,” *Histoire, Economie et Société*, no. 3 (1984): 323-337. Zie ook J. BARBEY, “Loi Salique,” in *Dictionnaire de l’Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 752-753.

36 ROWLANDS, *The dynastic state and the army under Louis XIV : royal service and private interest, 1661-1701*, 307.

37 DESPRAT, *Les bâtards...* 604.

38 Er is veel discussie over de precieze plaats waarin Lodewijk XIV deze bevoegdheidsverdeling aanbrengt. De eerste concrete verwoording komt er pas na de Slag bij Oudenaarde, in een brief van Bourgogne (geciteerd bij C. OURY, *Blenheim, Ramillies, Audenarde. Les défaites françaises de la guerre de Succession d’Espagne (1704-1708)*, Paris, Ecole des Chartes, 2005, 294).

bewegingsruimte zal hebben, en de koning meer³⁹ ?

A. Een nieuwe bron: het manuscript-Barbier in Vincennes

1. Een nobele onbekende ?

Het concrete verloop van de Slag bij Oudenaarde is recent nog in vraag gesteld in de thesis van Clément Oury aan de Ecole Nationale des Chartes. Oury analyseerde hierbij de in het bestand S.H.D., D.A.T., A¹, serie 2108 (brieven uit Vlaanderen aan de hertog van Maine, 1708) opgenomen brieven van diverse hogere officieren aan de hertog van Maine. In het bijzonder uit het verslag van een Jacobitisch officier zou moeten blijken dat het Franse leger op 11 juli al veel vroeger in het getouw was dan tot nogtoe werd aangenomen, wat een aantal van de gekende hypotheses uit de *Mémoires* van Saint-Simon sterk in vraag stelt. Zo lijkt het zeer onaannemelijk dat Vendôme pas tegen het middaguur, na de derde boodschapper van Biron, op de hoogte zou zijn gebracht van de opmars van de geallieerden. Zijn "*Le diable devait les avoir emmenés*" lijkt dan ook erg onwaarschijnlijk te worden⁴⁰.

Het is in geen geval onze bedoeling geweest het hoger geciteerde werk opnieuw uit te voeren. Een bijkomende bron uit de serie *Mémoires et Reconnaissances* heeft ons toegelaten om de veldtochten van 1707 en 1708 op ongezien gedetailleerde wijze in kaart te brengen. Het *Champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713* van Barbier⁴¹ bevat een minutieus overzicht van alle troepenbewegingen en helpt ons vooral een chronologisch correcte lijn uitzetten in de verwarrende dagen in aanloop naar Oudenaarde. Met zeer grote toponymische precisie worden defensieve organisatie, ravitaillering en troepenontploffingen uitgezet op de kaart van de Zuidelijke Nederlanden. Hoewel een dergelijke reconstructie ook mogelijk is aan de hand van de ellenlange memoranda van de graaf van Chamlay, de officieuze stafchef in Versailles, die evenmin de geografische particulariteiten van de Zuidelijke Nederlanden verwaarloost, brengt Barbier de benodigde synthese⁴². De tekst is, naar de vermelding op het laatste deel, afgesloten in april 1713.

Over Barbier vonden we geen biografische details terug. Het standaardwerk voor de grote officieren van Lodewijk XIV, de *Chronologie historique-militaire* van Pinard⁴³, vermeldt hem niet in de hoge officieren (vanaf de graad van maréchal de camp) die rond

39 Versailles is van oordeel alle baat te hebben bij een onduidelijke balans tussen beide generaals, aangezien dat de rechtstreekse controle op een nabij slagveld vergroot. Over de polemiek rond de effectiviteit van deze "stratégie de cabinet", zie E. PÉNICAUT, *Faveur et pouvoir au tournant du grand siècle, Michel Chamillart : Ministre et secrétaire d'état de la guerre de Louis XIV*, (Mémoires et documents de l'Ecole des Chartes), Paris, Ecole des Chartes, 2004, 197 e.v., G. ROWLANDS, "Louis XIV et la Stratégie de Cabinet," *Revue Historique des Armées*, no. 222/1 (2001): 25-34. De opdeling tussen *voix d'exhortation* en *voix de décision*, die de vaakst geciteerde is, maar nooit letterlijk door Lodewijk is gebruikt, valt terug te voeren op DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 213.

40 Specifiek hiervoor, zie OURY, *Les défaites françaises...* 39-41.

41 BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.D., D.A.T., Mémoires et Reconnaissances, 1 M 73-74; 1 M 75-76 (kopie): 11 april 1713).

42 Jean-Louis Bolé, marquis de Chamlay (1650-1719). Zie J.-P. CÉNAT, *Stratégie et direction de la guerre à l'époque de Louis XIV: Jean-Louis Bolé de Chamlay, conseiller militaire du Roi (diss. doc.)*, Paris, Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2006, M.A. DE BOISLISLE, *Le Marquis de Chamlay*, Paris, H. Menu, 1877.

43 PINARD, *Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés*, 8 vols., Paris, C. Hérisart, 1760-1778.

1708 dienden. De precieuze *Etat de la France* van Trabouillet⁴⁴ of de handgeschreven notities in de referentiezaal van Vincennes brengen evenmin uitsluitel.

2. De feiten bij Barbier, Saint-Simon en Alberoni

In tegenstelling tot die andere belangrijke contemporaine bron, de *Histoire Militaire* van de markies van Quincy⁴⁵, houdt Barbier zich niet beperkt tot het vermelden van de hoogste in rang als initiator van belangrijke strategische beslissingen. We krijgen meer inzage in de besluitvorming in het Franse leger, zonder dat evenwel tot in de details man en paard worden genoemd. Het effectieve nut van het manuscript situeert zich tussen de (over-)gedetailleerde militaire correspondentie in Vincennes (waar men per dag al gauw een twintigtal brieven uitgaande van *officiers généraux*, minister of Versailles kan repereren) en de negentiende-eeuwse uitgaven van Pelet en de Vault⁴⁶.

In het bijzonder met betrekking tot de aanloop naar en de afwikkeling van de Slag bij Oudenaarde wordt o.i. duidelijker dat het verhaal veel genuanceerder is dan wat totnogtoe werd aangenomen. In het traditionele relaas van de slag is er (1) onenigheid binnen het Franse opperbevel over de wenselijkheid van een beleg van Oudenaarde, en wordt uiteindelijk voor deze laatste optie gekozen; is het Franse leger, op de bende van Biron na, te laat op het slagveld op 11 juli (2); wordt Vendôme voortdurend tegengewerkt door Bourgogne en de hogere officieren die rond hem samenklitten (3) en zou de eerste op het einde van de dag helemaal alleen staan met zijn beslissing om door te vechten (4).

Uit de vergelijking van de diverse beschikbare bronnen is naar voor gekomen dat de gangbare synthese een gemakkelijksoplossing is. Op zich is dit niet ongebruikelijk: veldslagen zijn altijd complexe gebeurtenissen, wat nog veel meer het geval is bij een ontmoetingsslag als Oudenaarde. We zijn evenwel van oordeel dat de toepassing van de historische kritiek op de slag bij Oudenaarde verplicht om ook intern-politieke Franse argumenten in rekening te brengen. Zonder deze onontbeerlijke tussenstap, worden de chaotische gebeurtenissen van 11 juli in een soort vanzelfsprekende rationaliteit aaneengeregen. Die rationaliteit was er in de feiten niet: al onze bronnen zijn bijzonder partijdige verslagen.

1. Een eerste probleem betreft de geringe ontsluiting van de Franse bronnen: gezaghebbende buitenlandse auteurs baseren zich op de hoger geciteerde uitgave van Pelet en de Vault, die evenwel onvolledig en selectief is; het onderzoek van Clément Oury (hoger geciteerd) brengt ons op dit niveau de transcriptie van de hoger geciteerde brieven aan de hertog van Maine, die grote vraagtekens zetten bij het *feitelijke verloop* van de gebeurtenissen, die tot nogtoe enkel vanuit het perspectief van de geallieerde bronnen (brieven van prins Eugenius, Weense⁴⁷ en recent ook Turijnse⁴⁸ archieven – brieven van Churchill, papieren

44 L. TRABOUILLET, *L'Etat de la France, contenant tous les princes, ducs et pairs, et maréchaux de France* vol. II, Paris, Henry Charpentier, 1708. Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, 3871.

45 Charles Sevin, markies van Quincy (1660-1728). MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire du règne de Louis le Grand*, vol. V, Paris, D. Mariette, 1726.

46 DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*.

47 A. KIRCHHAMMER, *Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen*, vol. X, (Geschichte der Kämpfe Österreichs), Wien, Verlag des K.K. Generalstabes, 1885, A. KIRCHHAMMER, *Militärische Correspondenz des Prinzen Eugen von Savoyen (1708)*, vol. X (suppl), (Geschichte der Kämpfe Österreichs), Wien, Verlag des k. k. Generalstabes, 1885.

48 C. PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 2001, C. PAOLETTI, "Prince

op Blenheim Palace⁴⁹, Nederlandse militaire archieven⁵⁰) werd bestudeerd.

2. Verder dan de archiefbronnen, komt men bij de *interpretaties* door elk van de betrokken partijen: elk woord van Saint-Simon of Giulio Alberoni⁵¹ is propaganda, met drie doelen: 1) het beheersen van het Franse hof, in het licht van de opvolging van Lodewijk XIV 2) de persoonlijke rehabilitatie van een hoofdrolspeler en het afschuiven van verantwoordelijkheid 3) rationaliseren van het geharrewar op 11 juli, om –bij gebrek aan duidelijkheid uit de initiële verslagen- de eigen versie als de gangbare te kunnen lanceren, omdat ze de meest aannemelijke lijkt.

De relevantie van Barbier situeert zich op het tweede niveau: hij neemt telkens positie tegen de Franse generaals *samen*, waar elke andere bron hetzij Bourgogne, hetzij Vendôme in het vizier neemt. In Barbiers verslag is de verantwoordelijkheid collectief en wordt niet gerefereerd aan zaken die door de teksten van Vendôme, Alberoni en Saint-Simon deel zijn gaan uitmaken van het vaste slagrelaas. Noch het boodschapperverhaal, noch de laattijdige reactie van Vendôme komen ter sprake. Barbier legt wel de nadruk op de *nalatigheid* van de Franse staf om de holle weg tussen Bevere en Ooike af te schermen, waarlangs Ouwerkerk door Marlborough wordt gestuurd om de slag met een omtrekkende beweging te beslissen.

Ligt net hier niet het enige vaststaande en meteen ook beslissende moment uit de slag bij Oudenaarde? Wat baten immers discussies over de al dan niet laattijdige of kleinschalige Franse interventie aan de beken, als de achilleshiel van hun opstelling de openliggende rechterflank is? Waar bij een hypothetische vroegere en grootscheepsere Franse reactie het mogelijk kan geweest zijn de Hannoveranen, Hessen en Pruisen terug de Schelde over te drijven, valt het omgekeerde ook aan te voeren voor de aanval van Ouwerkerk, Willem Friso, Tilly en Oxenstierna. Ook bij de geallieerden is er immers vertraging opgetreden, door een ingestorte brug in Oudenaarde. Wat was er gebeurd als de omtrekkende beweging *vroeger* was ingezet?

Het tijdselement en het gebrek aan steun, waar Vendôme zich op wil beroepen,

Eugene of Savoy, the Toulon Expedition of 1707, and the English Historians-- A Dissenting View," *Journal of Military history* 70, no. 4 (2006).

49 W. CHURCHILL, *Marlborough: His Life and Times (II)*, Chicago, Chicago University Press, 2002, G. MURRAY, *The Letters and Dispatches of John Churchill, first Duke of Marlborough, from 1702 to 1712*, vol. III, London, John Murray, 1845.

50 J.W. WIJN, *Het Staatsche Leger. Deel VIII (Band 2: De veldtochten van 1706-1710)*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1959.

51 Giulio, Kardinaal Alberoni (1664-1752). Wordt volgens Saint-Simon door Vendôme gerekruteerd wanneer hij optreedt als gezant van de hertog van Parma, Francesco Farnese, tijdens de Italiaanse campagne van 1702. Als zoon van een ordinaar tuinier zou Alberoni als enige geestelijke niet zijn weggelopen van de gewoonte van de hertog *de se torcher le cul devant lui* (sic). Giulio Alberoni verovert het hart van zijn nieuwe meester door zijn culinaire talenten, maar ook door zijn grondige kennis van de intern-Italiaanse intriges. In 1706 volgt hij hem naar de Nederlanden, in 1709 in de eenzame ongenade in Anet. Le cher abbé doet ook de Spaanse campagnes vanaf 1710. Wanneer de hertog sterft in Vinaros, blijft hij actief aan het hof in Madrid. Hij suggereert de hertog van Parma zijn dochter uit te huwelijken aan de Spaanse koning. In 1715 wordt hij de voornaamste minister van Filips V en kardinaal gewijd door paus Clemens XI. Vijf jaar later wordt Alberoni de laan uitgestuurd, nadat zijn ambitieuze Italiaanse politiek op een (voorlopig) echech voor zijn meester uitdraait. Zie X., *Dizionario Biografico Degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960, S. HARCOURT-SMITH, *Cardinal of Spain: the Life and Strange Career of Giulio Alberoni*, New York, Knopf, 1955, I, 662-668.

behoren beiden tot de normale *fog of war* bij een veldslag, waar allerlei plannen de mist in kunnen gaan door praktische bezwaren. De aanval van Ouwerkerk is echter een *strategische* kwestie, die door Marlborough van uren op voorhand is vastgelegd en waartegen geen enkele Franse bevelhebber op voorhand, tijdens de slag, of achteraf een antwoord heeft geformuleerd. In wat volgt is het dan ook zeker niet onze bedoeling verder in te gaan op de feitelijke basis van de interne Franse discussies, maar net om naar haar interpretatie te peilen.

B. De confrontatie in Parijs en Versailles

1. De activering van Vendômes netwerk

*Près d'Oudenarde, en un moulin
aux soldats il crioit de loin:
Louisot
Louisot reviendra bientôt
bientôt reviendra Louisot
Louisot revenant du moulin
dit: Messieurs, je me porte bien.
Les sots,
les sots se battoient tantost,
tantost se battoient les sots;
Jeune Louisot de sainte renommée
soyez dévot comme à l'accoutumée,
mais
mais
priez dieu pour notre armée
ne la commandez jamais*

“Pierrot revenant du Moulin”, spotlied op Bourgogne⁵²

Na de onheilstijding van Bourgognes eerste boodschapper op Fontainebleau, ontspint zich vrijwel onmiddellijk een *politiek* gevecht om de aanduiding van de zondebok. Het verslag dat Saint-Simon neerpen, is in hoofdzaak gebaseerd op het verhaal dat Biron⁵³, gevangen genomen en op erewoord vrijgelaten door de geallieerden, in Fontainebleau op 25 juli komt doen aan Lodewijk. Ook Ruffey, maréchal de camp en een van Biron's lotgenoten⁵⁴, of Puysegur⁵⁵, die aan het einde van de campagne zich wil weren tegen de aanvallen van

52 Weergegeven bij d'Haussonville, *La duchesse de Bourgogne*, III, 270.

53 Armand-Charles de Gontaut, markies van Biron, op het moment van de slag bij Oudenaarde nog luitenant-generaal (1663-1756). Achterkleinzoon van de eerste maarschalk van Biron, wordt in 1706 aan Villeroi toegewezen in de Nederlanden, organiseert de terugtocht van het Franse leger na Ramillies. Keert in 1712 terug uit gevangenschap, verliest zijn linkerarm bij het beleg van Landau (1714) en zetelt uiteindelijk in de Regentschapsraad onder Filips van Orléans (G. MAZE-SENCIER, ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*, Paris, Perrin, 2000, 91).

54 Anne-Marie-Louis Damas, markies van Ruffey (+ 1722). Luitenant-generaal in 1710, bij Dangeau genoemd als onderhandelaar over het lot van de Oudenaardse gevangenen.

55 Jacques François de Chastenot, Marquis de Puysegur (1656-1743). Wordt tijdens de Negenjarige Oorlog Maréchal des logis in de Nederlanden, een functie die hij behoudt in de Spaanse Successieoorlog. Wordt samen met Boufflers ingezet bij het overrompelen van de Barrièrevestingen. Spendeert vervolgens de eerste drie jaar van de oorlog in Spanje als directeur-generaal van Filips' infanterie en cavalerie. Wordt

Vendôme, kunnen bronnen uit eerste hand zijn.

De eerste berichten na Oudenaarde worden uitgewisseld tussen Lodewijk, Chamillart en de twee bevelhebbers. Naarmate de eerste ontkenningen van Vendôme minder geloofwaardig worden, eist het hof bijkomende informatie. Wanneer duidelijk wordt dat Vendôme begint weg te glijden op het hellende vlak van zijn vorige argumenten, heeft hij nood aan een publieke verdediging. Zijn secretaris, Alberoni, verspreidt daarop een pamflet om zijn broodheer vrij te pleiten. Los van de argumenten die hij ontwikkelt (Vendôme werd geblokkeerd door Puységur en Matignon, de meerderheid van de officieren weigert de volgende dag verder te zetten, gebrek aan steun van de prinsen door een gedode boodschapper), is het interessant de *verspreiding* van de tekst in rekening te brengen.

De brief van Alberoni duikt immers op... in de *Gazette van Amsterdam*! Nummer LVIII van de jaargang 1708 bevat de letterlijke weergave van een voor inter-Franse doeleinden bestemde tekst⁵⁶. Alberoni gebruikt Vendômes netwerk om zijn verdediging te organiseren. De tekst wordt opgestuurd naar Charles Ponthon d'Amécourt⁵⁷, vennoot van Antoine Crozat. Samen met een satire op Bourgogne door Campistron⁵⁸, succesvol toneelauteur en beschermeling van de hertog en een brief van de graaf van Evreux⁵⁹, een van de weinige aan Vendôme loyale generaals in het leger, wordt de opinie aan het hof en in Parijs bestookt met argumenten tegen Bourgogne. De hovelingen van Monseigneur lenen op zijn verblijf in Meudon hun pen voor spotlieders⁶⁰. De bibberende prins zou zich hebben teruggetrokken in een molen op het platteland, biddend tot God dat hij zijn veel te dierbare christenen zou sparen en de nalatigen zou redden die niet te biecht waren gegaan... Bourgogne maakt dus een wel zeer slechte beurt. Dat de gezwinde publicatie in Holland ook in de kaart van de geallieerde aanvoerders speelt, tast bovendien ook het internationale prestige van de kroonprins aan.

Tegelijk met deze openlijke *cabale* tegen de prins, valt Vendôme in zijn correspondentie rechtstreeks aan: Berry en Bourgogne zijn het leger tot last en moeten zo vlug mogelijk weg⁶¹. Dat een groot deel van het Franse leger heeft toegekeken vanop de hoogten van Huise als vanuit de derde loge in de opera, is toe te schrijven aan Puységur

tijdens de Regentschap van Filips van Orléans opgenomen in de Oorlogsraad (L. DUSSEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 292-303).

56 Vandaar ook dat een kopie van de brief aanwezig is in de Hollandse series in de Quai d'Orsay (AE, CP, Hollande, 216, ff. 70r-71v (kopie)).

57 1667-1713, raadsheer in het Parlement van Metz. Zie d'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne*, 264-266.

58 Jean Galbert de Campistron (1656-1723). Lid van de Académie française in 1701, zijn broer dient als aalmoezenier in Vendômes eigen regiment. Campistron haalt de prins en zijn verwaande entourage, waaronder de "nulliteiten" Gamaches en d'O, zwaar door de mangel. Zie ook J.-G. DE CAMPISTRON, *Epistre à Son Altesse Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, J.-B. Coignard, 1708. (bewaard in de Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, 106 245).

59 Henri Louis de la Tour d'Auvergne (1679-1753), achterneef van Turenne en als dusdanig ook telg uit een van de meest vooraanstaande Franse families. Wordt bevorderd tot luitenant-generaal in de cavalerie in juni 1708, op voorspraak van Vendôme (MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires* (11), 110). Gehuwd met een dochter van Crozat en via zijn moeder, Madame de Bouillon (een tante van de hertog), verwant aan Vendôme. De brief van Evreux is gericht aan Crozat en opgesteld alsof hij niet bedoeld is in de openbaarheid te raken. Het tegendeel is uiteraard het geval.

60 d'Haussonville schrijft er een aantal toe aan de hertogin van Bourbon. De teksten waarvan sprake bevinden zich in de Franse manuscriptencollectie van de Bibliothèque Nationale de France (BNF Ms. Fr 12 626: 173, 195, 265, 281 en 300).

61 Vendôme aan Lodewijk XIV en Chamillart, 14 juli 1708, S.H.D. (Service Historique de la Défense), DAT (Département de l'Armée de Terre), A¹, 2081, nr. 109.

en Bourgogne⁶². Om zijn woorden kracht bij te zetten, verspreidt de clan van Meudon een valse ontslagbrief van de hertog, waarbij hij zich beklaagt over de tegenwerking waarmee hij te maken krijgt.

2. De reactie

a. Het onwaarschijnlijke terugroepen

Bourgogne vangt achter het kanaal Gent-Brugge in Lovendegem, waar het Franse leger tot eind augustus gekampeerd blijft, echo's op van wat er gaande is. Geïrriteerd door de geruchten over de publicatie van een brief van Alberoni in Amsterdam, schrijft hij naar Beauvillier met het verzoek om een uittreksel uit de brief⁶³.

De zaak komt intussen op de *Conseil d'en Haut*. Bij gebrek aan geschreven neerslag van deze voor de Franse buitenlandpolitiek kardinale samenkomsten zijn we aangewezen op bronnen uit de tweede hand. Grosso modo circuleren twee versies: in de eerste roept Lodewijk XIV zijn kleinzoon onmiddellijk terug uit de Nederlanden, om Vendôme verder alleen de zaken te laten beredderen. Maintenon, bij wie de vergadering doorgaat, brengt evenwel onmiddellijk Marie-Adélaïde op de hoogte, die de koning voor de voeten valt om haar echtgenoot geen dergelijke oneer te laten lijden, wat hem de beslissing terug doet intrekken.

Er vertrekt echter nooit een dergelijke ontslagbrief naar Bourgogne. Meer nog, er zijn redenen om aan te nemen dat het verhaal verzonnen is. In 1703 –toen Bourgogne eveneens in naam het bevel voerde over de troepen in het Rijngebied– wist maarschalk Tallard zich van hem te ontdoen door de lastige prins voor het belangrijke beleg van Landau terug naar het hof te sturen, met de boodschap dat de campagne er toch al op zat. De reactie van Lodewijk XIV op de premature terugkeer van zijn kleinzoon toen, was furieus⁶⁴. Deze versie van de feiten komt dan ook enkel voor bij de versie van Bellerive, Vendômes secretaris, die de Boislisle in zijn Saint-Simonuitgave in extenso heeft weergegeven⁶⁵.

b. De bewuste keuze voor het status-quo

In een tweede versie brengt Torcy, die niet rechtstreeks deel uitmaakt van de devotenclan, maar er wel dichter aan verwant is dan aan die van de Dauphin, met grote verontwaardiging de brief van Alberoni, die hem door zijn contacten in Amsterdam en Den Haag is doorgespeeld, op de vergadering. Lodewijk XIV grijpt hier in *tégen* Vendôme en in het voordeel van zijn kleinzoon: de geruchten moeten stoppen. Chamillart krijgt het bevel Alberoni, Crozat en Evreux in sterke bewoordingen de mantel uit te vegeen en verdere publicaties te staken. Onder indruk van de vorstelijke toorn zou de moeder van Evreux, de hertogin van Bouillon, vervolgens Crozat de mantel hebben uitgeveegd. Vandaar ook dat Bourgogne geconfronteerd wordt met een ontwijkende Evreux, die hem een tweede (aangepaste) brief voorlegt⁶⁶. Zoals uit het vervolg van de campagne blijkt, is het maar een wapenstilstand in de interne Franse oorlog binnen het commando.

62 Vendôme aan Lodewijk XIV, 19 juli 1708, S.H.D., A¹, 2081, nr. 170 (“justification sur le combat d’Oudenarde”).

63 Bourgogne aan Beauvillier, 7 augustus 1708, gepubliceerd uit de particuliere archieven van Beauvillier bij DE VOGUÉ, *o.c.*, 246 als nr. 46.

64 DE VOGUÉ, *o.c.*, 35 en 36.

65 Zie ook D’HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne*, III, 253.

66 Bourgogne aan Beauvillier, 11 augustus 1708, gepubliceerd bij DE VOGUÉ, *o.c.*, 255, nr. 71.

Het moment was rijp geweest voor de clan van de Dauphin om, na de slag bij Oudenaarde, aan invloed te winnen in het leger en Bourgogne te discrediteren. Het lijkt ons alleszins duidelijk dat Lodewijk niet is ingegaan op de suggestie. Het komt ons niet toe om te oordelen over de vermeende invloed van Marie-Adélaïde van Savoye op Maintenon en de koning. d’Haussonville en de Vogüé (een these die recent is hernomen in de biografie van Melchior-Bonnet⁶⁷) schrijven het behoud van Bourgogne aan de top van het leger toe aan haar interventie. Alle aspecten van het probleem-Oudenaarde zijn politiek: zowel de aanleiding (de aanduiding van de twee bevelhebbers), de feiten (verwarring en tegenspraak tussen Vendôme en Bourgogne), de uitbuiting van de verwarring achteraf (met de circulatie van de versie-Alberoni en die van Saint-Simon), als de uiteindelijke beslissing van Lodewijk XIV om niets te ondernemen.

Het lijkt ons waarschijnlijker dat Lodewijk hier optreedt als *arbiter* tussen twee clans. Zonder de schuld op een van de twee generaals te willen leggen, wil hij beide gewichten intact houden. Het is een constante doorheen de *Grand Siècle* om de fracties in Versailles intact te laten en slechts tijdelijke voorkeuren voor de ene, dan wel de andere te laten blijken. De enige bestendige factor in het bestuur is dat Lodewijk finaal de knopen doorhakt die zijn adviseurs hem voorleggen. Voor het overige is het absurd om te stellen dat hij persoonlijk in alle dossiers kan tussenkomen. De teugels aan de grote beleidslijnen zijn strak. Maar eens ze dat kader respecteren, hebben de hofintriges vrij spel.

Het concept van *stratégie de cabinet*, waarbij grote instructies centraal gebundeld worden door Lodewijk, Chamillart en de markies van Chamlay, kan overigens ook pas werken onder twee voorwaarden. De eerste wordt opgedrongen door natuurlijke beperkingen in tijd en ruimte: een te grote communicatie- of reisafstand tussen Parijs en het front maakt prompt ingrijpen bijzonder moeilijk. Een tweede is het initiatief en de mogelijkheid om doortastend op te treden voor de bevelhebber op het terrein. Vendôme in de Nederlanden “tegenbalanceren” met Bourgogne komt neer op het installeren van extra tegengewicht voor overhaaste beslissingen met het gros van de militaire middelen die Lodewijk ter beschikking heeft.

Bourgogne laten waar hij is, is *geen* neutrale keuze. Lodewijk bevestigt dat de fundamentele opties niet veranderd zijn. Hoewel Oudenaarde een nederlaag is, zijn de feitelijke gevolgen niet zo groot. Het Franse opperbevel redeneert (net als het geallieerde) in *geografische* termen. 11 juli verliezen betekent dat de controle over de Schelde niet volledig aan het Franse leger toevalt. Anderzijds blokkeert Vendôme met Gent en Brugge zowel de geallieerde verbinding naar Nederland (over de Schelde naar Antwerpen), als die naar Engeland (over Oostende). Bovendien zijn de Franse verliezen bij de slag niet zo aanzienlijk als wordt aangenomen: een aanzienlijk aantal soldaten vlucht in de donkere nacht van 11 op 12 juli in alle mogelijke richtingen, om uiteindelijk in Ieper, Rijsel of Doornik terug de Franse garnizoenen te integreren⁶⁸.

Lodewijk gaat er met andere woorden vanuit dat de breuk in het Franse commando *niet structureel of definitief* kan zijn. Als Bourgogne en Vendôme beter overleggen, is er niets aan de hand⁶⁹. Hier faalt zijn politieke analyse: ze zijn onverzoenbaar. Ondanks een

67 MELCHIOR-BONNET, *Louis et Marie-Adélaïde de Bourgogne: la vertu et la grâce*.

68 We refereren ons aan de verliezenstaat van Contades, inspecteur-generaal van de infanterie (S.H.D., D.A.T., A¹, 2081, nr. 89).

69 Lodewijk XIV aan Bourgogne, 23 juli 1708, S.H.D., D.A.T., A¹, 2081, nr. 148.

korte periode van beterschap, slaat de vlam terug in de pan wanneer maarschalk Berwick in september zijn leger bij Doornik moet verenigen met het andere om Rijsel te ontzetten. Het conflict laait terug in alle hevigheid op, precies omdat Vendôme nu geconfronteerd wordt met een figuur die zijn hiërarchische voorrang in het Franse leger niet aanvaardt.

c. Berwick en Vendôme, of de doodsteek voor de campagne

“J’avois fait mon possible pour ne pas venir en Flandre, par la raison que je ne croyois pas qu’un maréchal de France pût obéir à d’autres qu’à un prince du sang.”

“[...] une mortification qui me mettra le poignard dans le sein et me mettra malgré toute ma bonne volonté et mon zèle hors d’état ny de penser ny d’agir”

Berwick⁷⁰

Wanneer Berwick eind augustus het verzoek krijgt om het Noordelijke Franse leger tegemoet te trekken, vormt de aanwezigheid van Vendôme voor hem een belangrijk struikelblok. Na de afgang in Oudenaarde wankelt de positie van de hertog als belangrijkste generaal immers. Zijn Italiaanse wapenfeiten tegen Eugenius bij Cassano (16 augustus 1705) en Calcinato (19 april 1706) liggen intussen al een paar jaar achter de rug. Berwick en Villars kijken vol afgunst naar de positie van de bevelhebber op het belangrijkste front. In 1707, wanneer Vendôme weliswaar verdienstelijk Marlborough op afstand houdt, ligt de klemtoon van de Franse inspanning op Spanje en Zuid-Frankrijk. Laat Berwick net daar een eclatante overwinning behalen bij Almanza (25 april 1707), waarna Karel van Habsburg op een half jaar vijfhonderd kilometer noordwaarts wordt gedreven. Villars bestookt dan weer Madame de Maintenon met kritiek op Vendôme, die met hem net hetzelfde deed in het voorgaande jaar⁷¹.

Berwick speelt het hard en weigert onder de orders van Vendôme te vechten. Waar de clan van Bourgogne staat voor de algemeen-politieke oriëntatie, symboliseert Berwick het ongemak van de andere bevelhebbers. Op welke grond mag een luitenant-generaal het bevel voeren over maarschalken van Frankrijk? Enkel de wil van de koning heeft Vendôme aangesteld als bevelvoerend generaal in de Nederlanden. De suggestie dat Berwick, maarschalk van Frankrijk, zich onder hem zou moeten scharen, is een schending van de gebruikelijke hiërarchie en een aantasting van de privileges van de maarschalken. Opnieuw, net als in de kritiek van Fénelon, krijgt de koning het verwijt dat hij een loopje neemt met de belangen en voorrechten van de gevestigde orden in de maatschappij.

De bastaardzoon van Jacobus II kan zijn verzet niet aanhouden, maar ziet zijn bezwaren wel gesust met een compromisoplossing. Als maarschalk van Frankrijk is hij bereid te dienen onder een prins van den bloede (Bourgogne), aan wie hij als adviseur wordt toegevoegd. Bourgogne zelf is verplicht het advies van Vendôme in te winnen, voor

70 Eerste fragment: *Mémoires*, 121. Tweede: Berwick aan Chamillart, 13 augustus 1708, S.H.D., D.A.T., A¹, 2082, nr. 148.

71 Vendôme aan Chamillart, 24 juli 1707, S.H.D., D.A.T., A1, 2019, nr. 190: Villars plundert in Duitsland om de plaatselijke bevolking te eigen bate uit te zuigen. Zie ook de kritiek van Villars op Vendôme in 1703, wanneer hij er niet in slaagt om vanuit de Italiaanse Alpen door te stoten naar Beieren: *“La jonction était aussi facile que d’envoyer un courrier de Paris à Orléans”* (F. ZIEGLER, *Villars, le centurion de Louis XIV*, Paris, Perrin, 1996, 118).

hij overgaat tot het nemen van enige beslissing⁷².

De gevolgen laten zich raden: het conflict laait terug op. Van zodra de honderdduizend Franse soldaten over Doornik en Orchies naar Mons-en-Pévèle trekken, om tegenover half zo talrijke geallieerde belegeringstroepen te komen, ontstaat ruzie tussen een onstuimige Vendôme, die ten aanval wil trekken, en de groep rond Bourgogne, die zich met Berwick versterkt ziet. Uiteindelijk raakt de Franse staf er niet uit en gaat een belangrijke gelegenheid voorbij om de Engelsen aan te vallen. In zijn kwade brieven naar Chamillart blameert Vendôme de luitenant-generaals, die zich onder leiding van Berwick en Bourgogne tegen hem keren, en biedt hij zijn ontslag aan⁷³. Een bezoek van de secretaris van oorlog en Chamlay aan het front kan geen oplossing bieden: het grote Franse leger blaast de aftocht. Berwick wordt op eigen verzoek overgeplaatst naar de Rijn.

C. Na de blunders: de val van Vendôme

Monseigneur le Duc de Vendosme, tout couvert de gloire par tant de belles actions qu'il avoit faites en Allemagne, en Flandres, en Savoye, & par tant d'heureux succès qui avoient couronné ses travaux héroïques dans les affaires épineuses, en Catalogne, et Italie, en Piémont & en Flandres, se retira à la fin de l'année 1708, après la Campagne de Lille, dans sa Principauté d'Anet, pour jouïr d'une douce tranquillité, & pour se délasser de ses longues & pénibles fatigues

Bellerive, *Histoire des dernières campagnes de M. de Vendosme*, 1714⁷⁴

De rest van de campagne verloopt dramatisch: de Fransen verliezen alles⁷⁵. Het plan van Vendôme om de Engelse konvooien uit Oostende te blokkeren voor ze geëscorteerd over land tot in Roeselare kunnen worden gebracht, mislukt. Luitenant-generaal La Mothe Houdancourt⁷⁶ verliest door tactische blunders een ontmoetingsslag bij Wijnendale,

72 De Vogüé vermeldt een brief van Bourgogne aan Maintenon (24 juli 1708, nr. 64, *o.c.*, 239), waarbij hij haar dankt om voor hem de *voix décisive* te hebben verkregen bij Lodewijk XIV. Niets uit de correspondentie in Vincennes laat uitschijnen dat dit betekent dat hij niet met Vendôme moet overleggen. Integendeel. Uiteindelijk meldt Bourgogne in september aan Fénelon dat hij de bevoegdheid alleen te beslissen nooit heeft gebruikt.

73 Vendôme aan Chamillart, 6 september 1708, S.H.D., D.A.T., nr. 29. Luitenant-generaal Saint-Frémond, die eerder in Italië onder Vendôme diende, krijgt een speciale missie om Berwick en Vendôme te verzoenen, maar kan enkel constateren dat de generaals als water en vuur zijn. Zegt de ene zwart, dan antwoordt de andere wit (*ibid.*, nr. 32).

74 J.-A.-B. BELLERIVE, CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, P. Huet, 1714, 4-5.

75 DHONDT, *Nec Pluribus Impar?*, 214-244, M. SAUTAI, *Le siège de la ville et de la citadelle de Lille en 1708*, Lille, Lefebvre-Ducrocq, 1899, M. SAUTAI, *Une opération militaire d'Eugène et de Marlborough. Le forcément du passage de l'Escaut en 1708*, Paris, 1905.

76 Charles, graaf (later markies) van La Mothe-Houdancourt (1643-1728). Stammt uit een geslacht van maarschalken en een van de meest gezaghebbende families van Frankrijk. De ongelukkige voorvallen die zijn campagne in 1708 kenmerken beschadigen zijn reputatie heel erg.

waardoor de geallieerde konvooien zonder problemen de belegeraars kunnen versterken (28 september⁷⁷). Bij een volgende poging, in oktober, is het al te laat: Puyguion neemt pas Leffinge wanneer Boufflers de sleutels van Rijsel aan Eugenius van Savoye overhandigt en zich terugtrekt op de citadel voor de laatste grote gevechten (24 oktober 1708).

Het Franse leger laat na om haar strategisch comfortabele positie uit te buiten: zowel de oost-west-transporten (Brussel – Ath – Rijsel) als de noord-zuidlijn (Oostende – Roeselare – Rijsel) komen ongeschonden door de controles. Op een plunderincursie in Zeeland na (die enkel een reactie is op een geallieerde aanval in Artesië eind juli) gaat nagenoeg geen dreiging uit van Lodewijks grootste leger. Als klap op de vuurpijl breekt Marlborough nog tijdens het beleg van de citadel van Rijsel door het uitgestrekte Franse verdedigingsgordijn langs de Schelde (26 november 1708). Keurvorst Max Emmanuel, die in een wanhoopsactie Brussel probeert in te nemen, moet op die manier halsoverkop de benen nemen.

Lodewijk XIV laat begin december het leger dan ook ontbinden. Bourgogne en Berry vertrekken met de *Maison du Roi* terug naar Frankrijk. Op 11 december capituleert Boufflers in de citadel Rijsel, de volgende dag gaat Vendôme terug naar zijn kasteel aan de Loire. De episode die nu volgt, komt integraal uit de gecontesteerde *Mémoires* van Saint-Simon. Geen enkele andere bron informeert ons met hetzelfde detail over de val van de hertog. Bellerive staat er, zoals in de bovenstaande verbloemende passage moet blijken, om begrijpelijke redenen niet al te lang bij stil.

a. De uitsluiting uit het leger

Wanneer Vendôme terugkeert in Anet, wordt hij verder bezoldigd zoals een dienstdoend generaal. Hij brengt nog regelmatig bezoeken aan Marly, bij de intimi van de koning en Meudon, bij die van Monseigneur, waar de vaste klik zich als vanouds rond hem verzamelt. Wanneer hij zich in Versailles aanbiedt voor de *cérémonie de l'ordre*, krijgt hij echter te horen dat hij niet meer zal dienen als generaal en ook niet meer betaald zal worden.

Ogenschijnlijk onbewogen, komt Vendôme in grote financiële problemen terecht: volgens Saint-Simon moet hij zijn équipages verkopen, om zich terug te trekken op het familie-kasteel, waar het gras begint te groeien, teken van de nadering van een nieuw veldtochtseizoen⁷⁸. De reden voor de eerste etappe van Vendômes val zou liggen bij de combines tussen Maintenon, Marie-Adélaïde van Savoye en de hertog van Maine, die ook de correspondentie van ondergeschikte officieren aan het front ontvangt⁷⁹. Het volgende slachtoffer van hun acties is d'Evreux, die geen commando meer krijgt in het leger, omwille van zijn brief na de slag bij Oudenaarde⁸⁰.

Saint-Simon brengt de val van de generaal in verband met zijn eerste onderhoud met Lodewijk XIV in december 1708. In een korte audiëntie zou hij al het slechte dat hij dacht over Puységur de vrije loop hebben gelaten tegenover de koning en hem

77 BARBIER, "Relation véritable du combat près de Winendal", *Le Champ de Mars...*, 142-147.

78 Bevestigd en gedateerd op 9 februari 1709 bij MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, 327. Vendôme bewoont al twintig jaar het kasteel van Chenonceaux niet meer, precies omwille van geldgebrek (DESPRAT, *Les bâtards...* 600).

79 S.H.A.T., A¹, serie 2108 (brieven uit Vlaanderen aan de hertog van Maine, 1708).

80 MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XII), 359. Lodewijk XIV stuurt de graaf van Toulouse uit om het nieuws over te brengen. Zie ook de toevoegingen van Saint-Simon bij *Ibid.*, 386-387.

verantwoordelijk hebben gesteld voor de verziekte sfeer in de entourage van Bourgogne. Vendôme zou hiermee in een beweging ook Beauvillier willen treffen, met wie Puységur, net als met diens pupil, goede banden onderhoudt.

Het duurt evenwel een tijd voor de luitenant-generaal zelf terug aan het hof verschijnt. Na afloop van de ellendige campagne heeft Puységur zich *en panne* gezet op zijn slot in de streek van Soissons. Pas na twee maanden verschijnt hij in Versailles, waar Lodewijk XIV, die de gewoonte heeft regelmatig met de man te overleggen⁸¹, hem persoonlijk ontvangt. Puységur verklaart zijn wekenlange afwezigheid door zijn verstoorde relatie met Vendôme en de vele problemen gedurende de veldtocht. Hij krijgt de kans om uitgebreid de *fautes, inepties, obstinations et insolences* uit de doeken te doen, van een generaal die Frankrijk wel honderd veldslagen had kunnen doen verliezen, was er niet de wijsheid van andere raadgevers geweest. Na gedetailleerde tegenvragen en enig onbegrip, wil hij de koning volledig over de streep halen.

Puységur laat geen komma onvermeld uit het zedeloze en immorele leven dat de hertog al twee jaar in de Vlaamse kampementen leidt. Hij schildert in zwarte verf zijn eigengereide, arrogant onwetende persoonlijkheid en onnozele tot zelfs gevaarlijke beslissingen, die in elke campagne al tot een zware nederlaag hadden kunnen leiden. Twee uur later is Lodewijk overtuigd om zijn *cousin* uit de gratie te laten vallen⁸².

Na afloop van het onderhoud met Lodewijk, dartelt Puységur de Spiegelzaal binnen, waar hij onmiddellijk zijn gesprek in alle conversaties rondstrooit. De kliek rond Vendôme kookt van woede en probeert tegengestelde beweringen te verspreiden, terwijl de generaal omhelsd wordt door Maintenon, Beauvillier en Marie-Adélaïde⁸³.

b. Tweede fase: l'affaire du brelan

De gevallen Vendôme vraagt de koning om hem nog toe te laten aan het hof en in de twee belangrijke bijresidenties, wat hem wordt toegestaan. Wanneer de hertog net zijn arrogantie en door alle vertrekken galmende, zelfverzekerde stem terugkrijgt, haalt de vrouw van Bourgogne een tweede mes boven. Bij de eerste Marly na Pasen, zit Monseigneur met een gezelschap van drie personen, waaronder Marie-Adélaïde, *brelan* te spelen. Een vijfde speler is evenwel noodzakelijk, en Vendôme, fervent kaarter, biedt zich graag aan. De Grand Dauphin wil zijn vertrouweling wenken, maar zijn schoondochter laat duidelijk verstaan dat de loutere aanwezigheid van de hertog haar al zwaar valt en ze hem in geen geval als medespeler wil.

De afwijzing doet haar schoonvader een ander personage uit het vertrek uitnodigen, maar Vendôme heeft de suggestie niet goed begrepen. Hij biedt zich toch opnieuw aan bij de tafel, maar krijgt de nijdige opmerkingen van de hertogin recht in het gezicht. Rood

81 Gezien de eerdere staat van dienst van Puységur als *maréchal des logis* tijdens de campagnes van Luxemburg in de Negenjarige Oorlog, waarvoor Saint-Simon hem met alle lof overlaadt, en zijn positie als luitenant-kolonel in het (niet-venale) *régiment du roi*.

82 Het is dus niet zo, zoals Falkner beweert, dat Vendôme elders wordt ingezet (J. FALKNER, *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, London, Spellmount, 2003, 165).

83 Dangeau meldt dat Vendôme (zonder appartement in het paleis sinds hij niet meer in het leger dient) op 1 april terug in Versailles verschijnt, naar daar gelokt door een tijdelijke ziekte van Lodewijk XIV (in de wetenschap dat de Dauphin hem dan opvolgt), om er meteen in de Spiegelzaal Puységur aan te vallen, die hem zou belasterd hebben (Brief van markiezin d'Huxelles aan Dangeau, 10 april 1709, geciteerd bij MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 379-380).

aangelopen van woede keert hij terug naar zijn appartement, *où il ragea à son loisir*. De volgende dag wordt hij gewekt door Bloin, die hem meedeelt dat de koning hem verzoekt zich voortaan niet langer op Marly te vertonen, waar alleen al zijn aanwezigheid de hertogin in een ongemakkelijke situatie kan brengen. De financieel gefragiliseerde generaal vertoont zich vanaf dan enkel nog bij Antoine Crozat op Clichy. Wanneer in Parijs het gerucht de ronde doet dat hij is verwijderd uit Marly, keert hij er twee dagen terug, om het nieuws te ontcrachten. Na achtenveertig uur ongemak trekt hij naar Anet, terwijl het hof naar Versailles gaat: Vendôme, die uitgaven moet schrappen nu hij in geldnood zit, laat zijn appartement in het paleis over aan Madame de Montbazon.

c. Derde fase: l'affaire du papillon

De afwijzing van de koning slaat niet op Meudon, dus laat Vendôme zich daar nog steeds zien. Monseigneur merkt evenwel dat zijn gekrenkte schoondochter niet van plan is om haar aanvallen te staken. Twee maanden na zijn verwijdering uit Marly, probeert Vendôme de brokken te lijmen wanneer de Dauphin op reis is, maar dat veroorzaakt enkel meer tegenwerking: Marie-Adélaïde, die op het kasteel met Maintenon en Lodewijk XIV komt dineren in afwezigheid van haar schoonvader, beklaagt er zich over dat Vendôme van Meudon een asiel maakt voor samenzweerders tegen haar echtgenoot.

Monseigneur neemt bij zijn terugkeer de kritiek over, en maant de hertog aan om haar voortaan niet meer te kruisen. Amper een dag later wordt Vendôme tijdens een partij *papillon* op Meudon door d'Antin⁸⁴, die uit Versailles terugkomt, apart genomen. Lodewijk XIV draagt zijn zoon op om Vendôme voortaan te weren uit Meudon, zoals hij hem zelf weert uit Marly. Vendôme probeert de kroonprins nog aan te klampen, maar tevergeefs.

In woede en schaamte rest er hem niets anders meer dan terug naar Anet te trekken. Wanneer hij met zijn honden gaat jagen in zijn domein van Ferté-Allais, gebeurt dat alleen. Evreux laat zich niet meer zien en ook Crozat, die het financiële beheer van zijn zaken in het begin van het jaar waarnam, wil zich niet meer verbranden⁸⁵. Verlaten door iedereen, richt hij wanhopige brieven tot prinses Orsini om in Spanje te mogen dienen. Niemand komt nog naar de feesten⁸⁶ die hij organiseert in Anet, onder het voorwendsel van de slechte staat van de wegen, wat voorheen nooit werd ingeroepen⁸⁷.

Het belang van deze details ligt in de relevantie van de hof-coterieën voor intern-politieke kwesties. Het aan de kant schuiven van Vendôme wordt in de eerste plaats gezien als eerherstel voor de gefragiliseerde Bourgogne. Onrechtstreeks volgt daar ook uit dat hij zijn fysieke *toegang* tot het hof, en de daar aanwezige machtsgroepen, verliest. Hij moet zijn appartement in Versailles ontruimen en naar de provincie trekken, waar hij terugvalt op een correspondentienetwerk. Er zijn, zoals verder zal blijken, evenwel redenen om te twijfelen aan de impact van de ongenade die Vendôme volgens Saint-Simon te beurt valt.

84 Figuur uit de clan-Saint Simon.

85 MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XII), 387.

86 "Orgieën" (C. PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 11).

87 E. MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, vol. III, Paris, Didier et co., 1859, 40.

III. Overleefd door Lodewijk XIV

Na de dramatische campagne van 1708, die begin januari 1709 als een complete mislukking de annalen ingaat met het ultieme verlies van Gent⁸⁸, waar La Mothe Houdancourt capituleert voor Marlborough en Eugenius, een dag voor het invallen van de vreselijke winterkou die de komende maanden alle activiteit onmogelijk maakt, komt Frankrijk in bijzonder delicaat vaarwater terecht. De dramatische staat van de Koninklijke financiën, die al van bij het begin van de oorlog voor meer dan een jaar op voorhand verpacht waren, verbetert er uiteraard niet op. Slechte oogsten leiden tot hongersnoden en een achteruitgang van de rekruteerbare bevolking. Versailles probeert dan ook om de draad van de onderhandelingen tussen de veldtochten terug op te pikken.

Lodewijk XIV toont zich in 1709 en 1710 dan ook bijzonder inschikkelijk tegen de voorwaarden die de bondgenoten stellen⁸⁹. Aan het hof wint de clan-Fénelon dus heel duidelijk terrein. Onder invloed van de Grand Dauphin, die het niet kan verdragen dat zijn tweede zoon, Filips van Anjou, uit Spanje verjaagd zou worden met Franse fondsen en troepen, kiest Lodewijk voor verder vechten. Wanneer het er bovendien op aankomt om te knagen aan de *pré carré*, is hij de toegeeflijkheid ver voorbij. Het gevolg is bekend: ondanks een alweer indrukwekkende reeks geallieerde overwinningen (inname van Doornik en Bergen, gevangenschap van de graaf van Bergeyck), bijten Marlborough en Eugenius zich de tanden stuk op de vestingen van Vauban⁹⁰. De bloedige patstelling van Malplaquet (11 september 1709) maakt duidelijk dat het Franse doorzettingsvermogen groter is dan de mogelijkheid van de geallieerden om middelen te blijven mobiliseren.

A. Vendôme in eer hersteld

“Toutes les fautes de M. de Vendôme sont oubliées, et c’est un héros: il n’aurait aucun talent, s’il était malheureux”

Madame de Maintenon aan maarschalk
Noailles, 7 maart 1711⁹¹

Aan het einde van 1709 komt Vendôme terug op de voorgrond. In tegenstelling tot de hoger weergegeven dramatische beschrijvingen van Saint-Simon, werkt de hertog met Bellerive en Alberoni in Anet driftig aan zijn terugkeer. Zijn entourage bestookt alle mogelijke kanalen met vragen om militair emplot, terwijl de hertog geleidelijk terug in de gunst komt aan het hof. In mei 1710 huwt Vendôme de drieëntwintig jaar jongere Marie-Anne de Bourbon-Condé, telg uit een van de geslachten die eerder de klim van Hendrik IV's bastaarden bestreden. Lodewijk XIV valideert het huwelijkscontract in persoon⁹². De slechte veldtocht in Spanje doet Filips V⁹³ Lodewijk om zijn beste generaal verzoeken. Op aanstoken van

88 DHONDT, *Nec Pluribus Impar?*, 245-248.

89 Zie L. BÉLY, “Les larmes de Monsieur de Torcy, essai sur les perspectives de l’histoire diplomatique, à propos des conférences de Gertruydenberg, mars-juillet 1710,” *Histoire, Economie et Société*, no. 3 (1983), J.-B.C. MARQUIS DE TORCY, *Mémoires du marquis de Torcy pour servir à l’histoire des négociations depuis le traité de Riswick jusqu’à la paix d’Utrecht*, ed. PETITOT en MONMERQUÉ, (Collections des mémoires relatifs à l’histoire de France; LXVII), Paris, Foucault, 1828.

90 We verwijzen naar het zeer waardevolle J. OSTWALD, *Vauban under Siege*, Boston, Brill, 2007.

91 Geciteerd bij A. NIDERST, “Madame de Maintenon et la Guerre de Succession d’Espagne,” in *Autour de Française d’Aubigné Marquise de Maintenon*, NIDERST, A. ed., Paris, Honoré Champion, 1999, 272.

92 BLUCHE, *Louis XIV*, 814.

93 H. KAMEN, *Philip V of Spain: the king who reigned twice*, New Haven, Yale University Press, 2001.

Vendômes secretaris, die correspondeert met de hertog van Alva, ambassadeur in Parijs, maar ook evengoed door de goede herinneringen aan de veldtocht van 1701, waar beiden samen het Frans-Spaanse leger in Italië aanvoerden.

De veldtochten van 1710 en 1711 zijn door Bellerive in een meest krullende hagiografie van meer dan 400 pagina's neergepend⁹⁴. Filips V wordt verslagen bij Almenara op 27 juli en daarna bij Saragossa op 20 augustus. Hij moet in december Madrid voor de tweede keer ontruimen voor de troepen van Karel van Habsburg. Drie dagen later behaalt Vendôme echter twee belangrijke overwinningen bij Brihuega (9 december 1710) en Villaviciosa (de volgende dag). Spanje is definitief geconsolideerd, Vendôme wordt *grande* van Spanje gemaakt en na zijn overlijden in Vinaros (11 juni 1712) naar het Escorial gebracht, om er te worden begraven⁹⁵. Een tastbaar resultaat van Vendômes aanwezigheid in Spanje is de merkwaardige opgang van Alberoni: als vertrouwensfiguur van koningin Elisabeth Farnese, dochter van zijn vorige broodheer, de hertog van Parma, domineert hij het beleid en groeit hij uit tot feitelijke eerste minister.

B. Het Franse prinsendrama

Na de grote overwinning in Spanje draait de internationale constellatie opnieuw. Lodewijk van Bourgondië wordt plots in de eerste positie voor de troon gekatapulteerd, wanneer zijn vader aan de pokken overlijdt (14 april 1711). Lodewijk XIV verliest zo zijn enige overlevende wettige kind uit zijn huwelijk met Maria Theresia⁹⁶. Trekt de clan van Fénelon uiteindelijk aan het langste eind? Met het verdwijnen van de Dauphin en de afwezigheid van Vendôme lijkt Versailles door een unipolair-conservatieve klik te worden gedomineerd. De voortdurende aderlatingen van Lodewijk XIV, die in een rolstoel door de tuinen moet worden geduwd, zijn een blijvend aandachtspunt in Dangeau's *Journal*⁹⁷.

Bourgogne lijkt te kunnen gaan regeren als een *anti-Louis XIV*: de vrede komt nog een stap dichterbij door het overlijden van de Oostenrijkse keizer Jozef. Zijn broer Karel verovert de Keizerskroon, wat op termijn de Engelsen uit de coalitie en in de armen van de Fransen naar een voortijdig akkoord drijft. In november 1711 stellen Chevreuse en Fénelon de Dauphin de *Tables de Chaulnes* voor. Het twintig bladzijden tellende document moet de nieuwe kroonprins leiden naar een waarlijk koninklijke politiek, weg van de lijn die Frankrijk sinds Richelieu is ingeslagen. Een gelimiteerde monarchie, waar alle provincies eigen staten kennen en bisschoppen ook wereldlijke macht krijgen en de Staten-Generaal

94 BELLERIVE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, 20-402. Zie recenter de studie van PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme*.

95 Zie ook P. GRAMAIN, *Oraison funebre du tres-haut, tres-excellent, tres-puissant prince, Louis-Joseph de Vendosme, duc d'Estampes, &c. Prononcée à Estampes dans l'église collegiale de Notre-Dame le 13. de septembre 1712*, Paris, François Fournier. (collectie oude drukken van de Bibliothèque Interuniversitaire de la Sorbonne; Salle de Réserve, LFO 4= 18. Pièce 26).

96 Lodewijk XIV en Maria Theresia verliezen vijf van hun zes kinderen. De enige die de volwassen leeftijd bereikt, is de *Grand Dauphin*. Ter illustratie: wanneer een van de vijf overlevende kinderen van Max Emmanuel overlijdt in maart 1709, draagt de Beierse ambassadeur Monasterol zelfs geen uiterlijke rouwtekenen, aangezien de overledene de leeftijd van zeven jaar nog niet bereikt heeft (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 356).

97 Philippe de Courcillon, Markies van Dangeau (1638-1720). Noteert nauwgezet alles wat aan het Hof gebeurt. Lange tijd verwaarloosd, gezien ook het zeer negatieve oordeel van Saint-Simon over het overdreven detail van zijn kronieken, wordt Dangeau door cultuurhistorici en antropologen opnieuw gebruikt, precies omwille van de rijkdom van zijn beschrijvingen, die toelaten door te dringen tot de nuances van de ceremoniesamenleving in Versailles.

opnieuw bijeenkomen, moet het model van de hovelingen en intendanten vervangen: Frankrijk moet geregeerd worden door *les hommes les plus sages et les plus considérables de la nation*⁹⁸.

Het lot slaat echter ook bij Bourgogne toe. Op een paar dagen tijd worden Marie-Adélaïde en de nieuwe Dauphin getroffen door roodvonk. Wanneer het vredescongres in Utrecht al bijeen is, op 12 februari 1712, overlijdt de prinses, herhaalde behandelingen met kokend hete baden en aderlatingen ten spijt. Op 8 maart 1712 volgt de derde Dauphin op twee jaar, de hertog van Bretagne (°1707), omringd met de meest vooraanstaande medische zorgen. Enkel de 2-jarige hertog van Anjou, de latere Lodewijk XV, houdt stand. Op de achttiende volgt ook haar echtgenoot. Weg is het triomferende beeld van 1682, met een Lodewijk op het toppunt van zijn macht, die zijn opvolging over drie generaties verzekerd ziet.

De dynastieke problemen van de Habsburgers leken nochtans bij de geboorte van de prins van Asturië, zoon van Filips V en zijn eerste echtgenote Marie-Louise van Savoye (25 augustus 1707) verder weg dan ooit. Op dat ogenblik beschikte Lodewijk XIV over een weelde aan mogelijke opvolgers: Monseigneur, Bourgogne, de hertog van Bretagne, Filips V, de prins van Asturië en de hertog van Berry zijn samen zes kinderen en kleinkinderen uit zijn eigen bloed. De zoon van Monsieur, de gewantrouwde Filips van Orléans, komt pas in een verder stadium in aanmerking. Wanneer de kroonprins in februari 1710 nog een tweede kleinkind te beurt valt, lijkt de situatie steviger dan ooit.

In de plaats komt een hoogst onzekere situatie, die garant staat voor successieproblemen: Lodewijks dichtste zijverwant is Filips van Anjou, die in Spanje verscheurd wordt tussen zijn wens om te blijven in het land waar hij al meer dan tien jaar voor vecht, en zijn ambitie om ook in de grootste Bourbon-monarchie zijn rechten te laten gelden. Druk van de Engelsen zal er evenwel toe leiden dat hij voor de Cortes verzaakt aan zijn rechten op de troon. Een stap verder staat de alom voor onbekwaam aanziene hertog van Berry, die evenwel een paar maanden later van zijn paard valt en sterft. Na Berry zijn de rechtstreekse nazaten van Lodewijk uitgestorven en belandt de kroon bij... Filips van Orléans. Om tenslotte bij Maine en Toulouse te komen. Lodewijk brengt zijn beide zonen in de opvolging per edict (23 juli 1714) en verplicht het Parlement van Parijs om zijn beslissing te registreren.

Het wegvallen van Bourgogne doet de clan-Fénelon uiteenspatten: de hertog van Chevreuse verdwijnt in 1712, Fénelon zelf geeft in 1715 de geest⁹⁹. In het meest waarschijnlijke scenario komt een regentschapsraad na Lodewijk XIV en liggen de machtsverhoudingen terug helemaal open. Lodewijk heeft evenwel het probleem dat zijn laatste twee belangrijke beslissingen (het inschrijven van Toulouse en Maine in de erfopvolging en zijn testament, dat een individueel regentschap in de handen van Filips van Orléans uitsluit ten voordele van een collectieve regentschapsraad) raken aan de fundamentele wetten van het rijk. Als de koning ze zelf kan aanpassen, kan zijn opvolger dat ook.

98 L. BÉLY, "Fénelon face à la guerre et à la frontière," in *Fénelon: évêque et pasteur en son temps, 1695-1715*, DEREGNAUCOURT, G. en GUIGNET, P. ed., Villeneuve d'Asq, Centre d'Histoire de la Région du Nord et de l'Europe du Nord-Ouest, Université Charles de Gaulle - Lille 3, 1996, 255.

99 Zie ook CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 704-709.

Conclusie

Net als het globale politieke schema voor de *Grand Siècle* verfijnder is dan een karikaturaal beeld van Lodewijk XIV als feestend en oorlogvoerend absoluut monarch doet vermoeden¹⁰⁰, verbergt ook de ruzie na het incident bij Oudenaarde veel meer dan enkel persoonlijke antipathieën. De libertijnse Vendôme staat voor een verderzetting van Lodewijks beleid door zijn zoon, de atavistische Bourgogne voor een radicale terugkeer naar een corporatistische samenleving. Hun persoonlijke ruzies zijn niet te herleiden tot louter botsende karakters, maar spelen door de mobilisatie van alle belangrijke partijen aan het Hof op de diepere breuklijnen van het Franse politieke leven. Na Lodewijk XIV komt immers ook nog een wereld.

Dit brengt onvermijdelijk in de analyse van de gebeurtenis zelf een extra observatieniveau, dat op zijn beurt een determinerende weerslag heeft op het wegen van de feiten. Als het de missie van de historicus moet zijn om naar objectiviteit te zoeken, dan is die voor 11 juli 1708 moeilijk te vinden. Anderzijds maakt deze gelaagdheid het onderwerp net veel interessanter. Gebeurtenissen die bij tijdgenoten geen emoties of scherpe stellingnames uitlokken, vergaren veel gemakkelijker stof. Een correcte interpretatie vergt dan wel een gedetailleerd kritisch uitspitten van die uitvoerig neergepende emoties: wie wat zegt, en op welk moment, is relevant en zelfs onontbeerlijk om de kampen te onderscheiden. Een bron die buiten het strijdgewoel aan de top staat, zoals het manuscript van Barbier, kan in dat opzicht helpen om de draden te ontrafelen.

Vendôme en Bourgogne gaan na Oudenaarde elk aparte wegen op: de partij van de eerste lijkt uitgeteld. Frankrijk zakt weg in de harde winter van 1709 en Lodewijk XIV verzoekt chronisch om vrede. De harde afwijzing van de geallieerden doen de strijd echter verder aanslepen. Voor de militair Vendôme lonkt een nieuwe kans om op het slagveld zijn persoonlijke positie te verbeteren, Bourgogne is machteloos om zijn vader, die uiteindelijk Lodewijk overtuigt om verder te vechten voor Filips V, te stoppen. Voor hij kan regeren, maakt de ziekte een einde aan zijn bestaan als nieuwe Dauphin.

Hoe de periode na Lodewijk wordt ingevuld, hangt af van zijn opvolger. Die opvolger is een 5-jarig kind. Hoewel hij nog geen dertien en dus minderjarig is, maakt een precedent dat hij zelf het Parlement kan vragen om de schrapping van de laatste wil van de koning. Het testament van Lodewijk XIII, gericht tegen de toenmalige regente, zijn eigen vrouw Anna van Oostenrijk, werd immers vernietigd door een *lit de justice* van de 4-jarige Lodewijk XIV¹⁰¹.

Lodewijk XV verschijnt op 2 september 1715, de dag na het overlijden, voor het hoge rechtscollege en verzoekt het een uitspraak te doen over de vraag van zijn oom, Filips van Orléans. Het Parlement van Parijs wordt al de dag na zijn overlijden gesommeerd het testament van de overleden vorst te vernietigen en eist in ruil terug het remonstrantierecht op. En passant wordt het edict over Maine en Toulouse geschrapt. De dynastie van de Colberts krijgt klappen, individuele secretariaten worden vervangen door een regeringsradenstelsel, waarin Vendômes rivaal Villars het voorzitterschap van de oorlogsraad krijgt. Een radicale terugkeer naar het systeem dat Fénelon en Bourgogne willen, komt er echter niet. Door de

100E. LAVISSE, *Louis XIV: histoire d'un grand règne 1643-1715* (ed. R. en S. Pillorget), Paris, Robert Laffont, 1989.

101Zie J.-L. HAROUEL, "Lit de justice", in L. BÉLY, ed., *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, Paris, PUF, 1996, 748.

turbulente politieke en financiële omstandigheden zal Filips van Orléans, net als Lodewijk XIV, moeten schipperen tussen de aanwezige fracties.

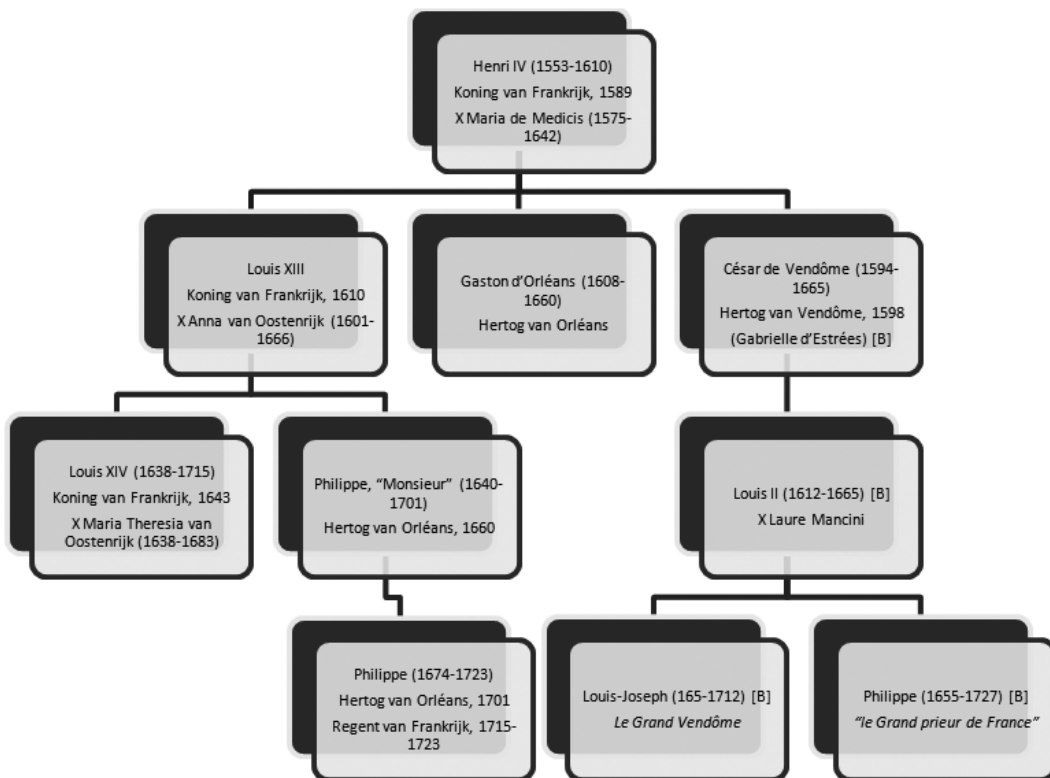
Chronologie

1702	Anonieme campagne van Bourgogne met Boufflers in de Nederlanden; campagne van Filips V en Vendôme in Italië
13 november 1703	Capitulatie van Landau voor Tallard, terwijl Bourgogne eerder naar het Hof terugkeert
16 augustus 1705	Slag bij Cassano: Vendôme verslaat Eugenius
19 april 1706	Slag van Calcinato: Vendôme en Eugenius houden elkaar in evenwicht
23 mei 1706	Slag van Ramillies: Marlborough verslaat Villeroi, overrompelt Brabant en grote delen van Vlaanderen
1 augustus 1706	Vendôme vertrekt naar de Nederlanden
25 april 1707	Slag van Almanza: Berwick verslaat Galway en verovert de komende maanden 500 kilometer terrein voor Filips V
21 mei 1708	Bourgogne en Vendôme beginnen hun campagne in de Nederlanden
5 juli 1708	Chemerault en Grimaldi nemen Gent in voor Lodewijk XIV
6 juli 1708	La Mothe Houdancourt neemt Brugge
11 juli 1708	Slag bij Oudenaarde; Eugenius van Savoye en Marlborough verslaan de Fransen
19 juli 1708	Vendôme vraagt om de verwijdering van de prinsen
6 september 1708	Vendôme biedt zijn ontslag aan, vertrek Chamillart naar de Nederlanden
28 september 1708	Nederlaag van La Mothe Houdancourt in Wijnendale
24 oktober 1708	Val van Rijsel: Boufflers geeft de stad over aan Eugenius van Savoye – Puyguion neemt de polderversterking Leffinge
26 november 1708	Marlborough en Eugenius steken de Schelde over bij Kerkhove, Berchem en Gavere; opbreken beleg van Brussel door Max Emmanuel van Beieren
12 december 1708	Vendôme vertrekt terug naar zijn kasteel in Anet
30 december 1708	Overgave La Mothe Houdancourt in Gent
31 augustus 1709	Val van Doornik voor Marlborough
11 september 1709	Villars verliest de slag van Malplaquet, maar met minder slachtoffers dan Marlborough en Eugenius
20 oktober 1709	Val van Bergen, aftocht van het hof van Max Emmanuel naar Namen
Maart 1710	Mislukte vredesonderhandelingen in Geertruidenberg
27 juli	Nederlaag van Filips V bij Almenara tegen Oostenrijkse generaal Starhemberg
9-10 december 1710	Dubbeloverwinning Vendôme bij Villaviciosa
14 april 1711	Overlijden Grand Dauphin, “Monseigneur”; Bourgogne wordt de nieuwe Dauphin
17 april 1711	Overlijden keizer Jozef I in Wenen

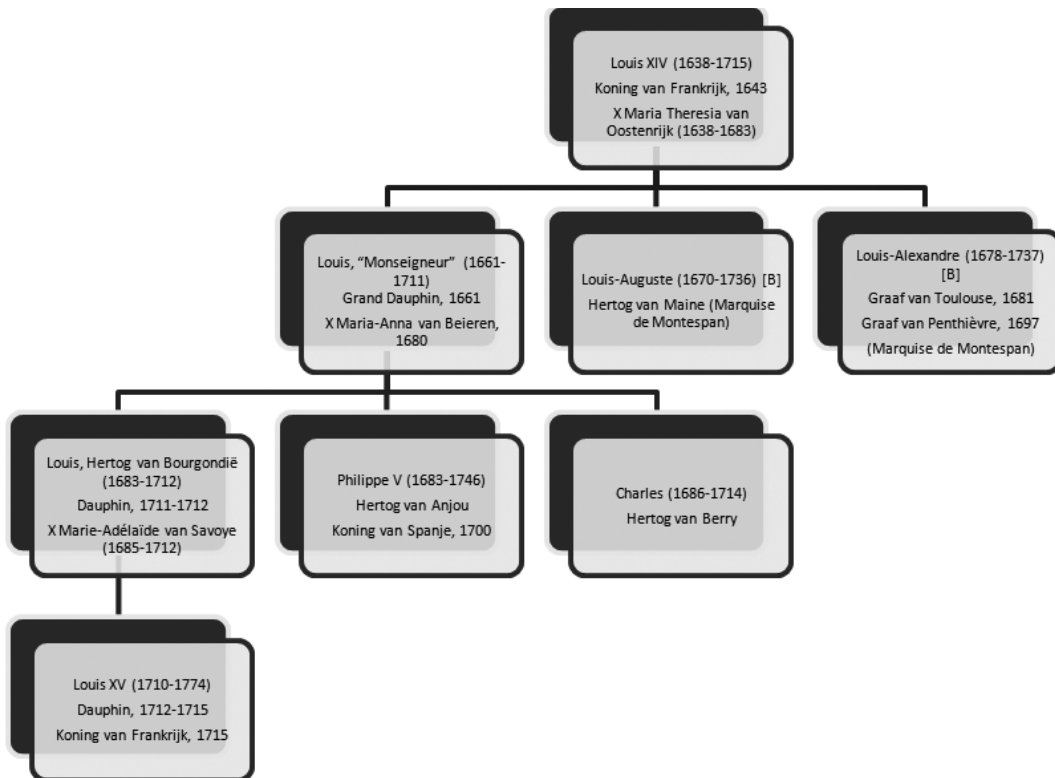
- 8 oktober 1711** Engeland sluit een aparte vrede met Frankrijk
- 18 februari 1712** Overlijden Bourgogne
- 8 maart 1712** Overlijden hertog van Bretagne
- 11 juni 1712** Overlijden Vendôme in Vinaros
- 11 april 1713** Vrede van Utrecht (alle partijen, behalve Karel VI en Filips V)
- 6 maart 1714** Vrede van Rastatt (Lodewijk XIV/Karel VI)
- 1 september 1715** Overlijden Lodewijk XIV
- 2 september 1715** Verbreking van Lodewijk XIV's testament door het Parlement van Parijs

Genealogie van de Bourbons

Lodewijk XIV de Vendômes en de Orléans

Lodewijks Bastaarden, kinderen en kleinkinderen

Inhoudsopgave

I. Twee personages en hun achterban	3
A. De vroomste prins ter wereld?	3
B. Het bloed van Hendrik IV en het geld van Crozat.....	6
C. Orléans, Maine, Toulouse: Vendôme als precedent voor Lodewijk	9
II. De affaire van Oudenaarde	10
A. Een nieuwe bron: het manuscript-Barbier in Vincennes	11
B. De confrontatie in Parijs en Versailles	14
C. Na de blunders: de val van Vendôme.....	19
III. Overleefd door Lodewijk XIV	23
A. Vendôme in eer hersteld	23
B. Het Franse prinsendrama	24
Conclusie	26
Chronologie	27
Genealogie van de Bourbons	28

Bibliografie

- BARBEY, J., "Loi Salique," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 752-753.
- BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.D., D.A.T., Mémoires et Reconnaissances, 1 M 73-74; 1 M 75-76 (kopie), 11 april 1713), 50 + 243 f.
- BARNAVI, E., "Mythes et réalité hystorique: le cas de la loi salique," *Histoire, Economie et Société* (1984), 323-337.
- BAXTER, D.C., "Asiento," in: *The treaties of the war of the Spanish Succession*, (FREY, M. en FREY, L., ed.), London, Greenwood, 1995, pp. 17-19.
- BELLERIVE, J.-A.-B., CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, P. Huet, 1714, 479 p.
- BÉLY, L., "Les larmes de Monsieur de Torcy, essai sur les perspectives de l'histoire diplomatique, à propos des conférences de Gertruydenberg, mars-juillet 1710," *Histoire, Economie et Société* (1983), 429-456.
- — —, "Fénelon face à la guerre et à la frontière," in: *Fénelon: évêque et pasteur en son temps, 1695-1715*, (DEREGNAUCOURT, G. en GUIGNET, P., ed.), Villeneuve d'Asq, Centre d'Histoire de la Région du Nord et de l'Europe du Nord-Ouest, Université Charles de Gaulle - Lille 3, 1996, pp. 243-257.
- — —, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1999, 651 p.
- BLUCHE, F., *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 1040 p.
- CAMPISTRON, J.-G.D., *Epistre à Son Altesse Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, J.-B.

- Coignard, 1708, 8 p.
- CELLARD, J., *John Law et la Régence*, Paris, Plon, 1996, 454 p.
- CÉNAT, J.-P., *Stratégie et direction de la guerre à l'époque de Louis XIV: Jean-Louis Bolé de Chamlay, conseiller militaire du Roi (diss. doc.)*, Paris, Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2006, 637 p.
- CHALINE, O., *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, 808 p.
- CHURCH, W.F., "Louis XIV and Reason of State," in: *Louis XIV and the craft of kingship*, (RULE, J. C., ed.), Columbus, Ohio State University Press, 1969, pp. 362-406.
- CHURCHILL, W., *Marlborough: His Life and Times (II)*, Chicago, Chicago University Press, 2002, 1 080 p.
- D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance Savoyarde*. Vol. III Paris, Calman-Lévy, 1903, 442 p.
- DE BOISLISLE, M.A., *Le Marquis de Chamlay*, Paris, H. Menu, 1877, 17 p.
- DE VAULT, F.E., en PELET, J.-J.G., *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*. Vol. VIII, ("Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique"), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, 711 p.
- DE VOGUË, M., *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvillier: lettres inédites : 1700-1708*, Paris, Plon, 1900, XII + 432 p.
- DESPRAT, J.-P., *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727*, Paris, Perrin, 1994, 706 p.
- DHONDT, F., *Een andere 11 juli: de slag bij Oudenaarde, 11 juli 1708*. (ASO-Eindwerk, Sint-Bernarduscollege, Oudenaarde, 2002), 86 p.
- — —, "De Spaanse Successieoorlog en de slag bij Oudenaarde," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XLIV* (2007), 23-74.
- — —, "De Slag bij Oudenaarde en de Spaanse Successieoorlog," in: *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldheer*, (LACHAERT, P.-J., ed.), Leuven, Davidsfonds, 2008, pp. 51-78.
- — —, *Nec Pluribus Impar ? De campagnes en onderhandelingen van Lodewijk XIV in de Zuidelijke Nederlanden, 1707-1708*, Gent, Universiteit Gent (Masterproef; Vakgroep Nieuwe Geschiedenis), 2008., iv + 371 + xl p.
- DUC DE SAINT-SIMON, L., *Mémoires (III)*, (CHÉRUËL, M.: "ed.") Paris, Hachette, 1856.
- DUINDAM, J., *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780*, ("New studies in European history"), Cambridge, Cambridge University Press, 2003, XI + 349 p.
- DUSSIEUX, L., *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 420 p.
- FALKNER, J., *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, London, Spellmount, 2003, 256 p.
- GAXOTTE, P., *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 379 p.
- GRAMAIN, P., *Oraison funebre du tres-haut, tres-excellent, tres-puissant prince, Louis-Joseph de Vendosme, duc d'Estampes, &c. Prononcée à Estampes dans l'église collegiale de Notre-Dame le 13. de septembre 1712*, Paris, François Fournier, 43 p.
- HARCOURT-SMITH, S., *Cardinal of Spain: the Life and Strange Career of Giulio Alberoni*, New York, Knopf, 1955.

- JEANMOUGIN, B., *Louis XIV à la conquête des Pays-Bas espagnols : la guerre oubliée, 1678-1684*, “Campagnes et stratégies: les grandes batailles”), Paris, Economica, 2005, xii + 235 p.
- KAMEN, H., *Philip V of Spain: the king who reigned twice*, New Haven, Yale University Press, 2001, VII + 277 p.
- KIRCHHAMMER, A., *Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen*. Vol. X, (“Geschichte der Kämpfe Österreichs”), Wien, Verlag des K.K. Generalstabes, 1885, 561 p.
- — —, *Militärische Correspondenz des Prinzen Eugen von Savoyen (1708)*. Vol. X (suppl), (“Geschichte der Kämpfe Österreichs”), Wien, Verlag des k. k. Generalstabes, 1885, 407 p.
- LAVISSE, E., *Louis XIV: histoire d'un grand règne 1643-1715*, (PILLORGET, R. en PILLORGET, S. ed.) Paris, Robert Laffont, 1989, 1 222 p.
- LIVET, G., “Louis XIV and the Germanies,” in: *Louis XIV and Europe*, (HATTON, R., ed.), London, MacMillan, 1976, pp. 60-81.
- LYNN, J.A., *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, (SCOTT, H. M. en COLLINS, B. W. ed., “Modern Wars in Perspective”), London, Longman, 1999, XIII + 421 p.
- MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*. Vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, 483 p.
- MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire du règne de Louis le Grand*. Vol. V., Paris, D. Mariette, 1726, 606 p.
- MARQUIS DE TORCY, J.-B.C., *Mémoires du marquis de Torcy pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Riswick jusqu'à la paix d'Utrecht*, (PETITOT en MONMERQUÉ, “Collections des mémoires relatifs à l'histoire de France; LXVII”), Paris, Foucault, 1828, 429 p.
- MAZE-SENCIER, G., ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*. Paris, Perrin, 2000, 453 p.
- MELCHIOR-BONNET, S., *Louis et Marie-Adélaïde de Bourgogne: la vertu et la grâce*, Paris, Robert Laffont, 2002, 298 p.
- — —, *Fénelon*, Paris, Perrin, 2008, 464 p.
- MORET, E., *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*. Vol. III, Paris, Didier Hatier, 1859, 475 p.
- MURRAY, G., *The Letters and Dispatches of John Churchill, first Duke of Marlborough, from 1702 to 1712*. Vol. III, London, John Murray, 1845, 720 p.
- NIDERST, A., “Madame de Maintenon et la Guerre de Succession d'Espagne,” in: *Autour de Françoise d'Aubigné Marquise de Maintenon*, (NIDERST, A., ed.), Paris, Honoré Champion, 1999, pp. 269-279.
- ORCIBAL, J., LE BRUN, J., en NOYE, I., ed., *Correspondance de Fénelon*. Vol. XIV (Guerre, négociations et théologie, 1708-1711), Genève, Droz, 1992, 503 p.
- OSTWALD, J., *Vauban under Siege*, Boston, Brill, 2007, XII+ 390 p.
- OURY, C., *Blenheim, Ramillies, Audenarde. Les défaites françaises de la guerre de Succession d'Espagne (1704-1708)*, Paris, Ecole des Chartes, 2005, 322 + 343 + 137 p.
- PAMPAGNIN, C., *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 221 p.
- PAOLETTI, C., *Il Principe Eugenio di Savoia*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 2001, VI + 638 p.
- — —, “Prince Eugene of Savoy, the Toulon Expedition of 1707, and the English

- Historians-- A Dissenting View,” *Journal of Military history* 70 (2006), 939-962.
- PÉNICAUT, E., *Faveur et pouvoir au tournant du grand siècle, Michel Chamillart : Ministre et secrétaire d'état de la guerre de Louis XIV*, (“Mémoires et documents de l’Ecole des Chartes”), Paris, Ecole des chartes, 2004, X + 518 p.
- PINARD, *Chronologie historique-militaire, contenant l’histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés*. 8 vol., Paris, C. Hérisart, 1760-1778.
- ROWLANDS, G., “Louis XIV et la Stratégie de Cabinet,” *Revue Historique des Armées* (2001), 25-34.
- — —, *The dynastic state and the army under Louis XIV : royal service and private interest, 1661-1701*, (“Cambridge studies in early modern history”), Cambridge, Cambridge university press, 2002, XXI + 404 p.
- SAUTAI, M., *Le siège de la ville et de la citadelle de Lille en 1708*, Lille, Lefebvre-Ducrocq, 1899, 434 p.
- — —, *Une opération militaire d’Eugène et de Marlborough. Le forcement du passage de l’Escaut en 1708*, Paris, 1905, 111 p.
- STURDY, D.J., *Louis XIV*, Basingstoke, MacMillan, 1998, 202 p.
- TRABOUILLET, L., *L’Etat de la France, contenant tous les princes, ducs et pairs, et maréchaux de France*, Vol. II, Paris, Henry Charpentier, 1708, 690 p.
- TROOST, W., *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke Biografie*, Hilversum, Verloren, 2001, 331 p.
- VAN DER CRUYSSSE, D., *Madame Palatine, princesse européenne*, Paris, Fayard, 1988, 748 p.
- J.W. WIJN, *Het Staatsche Leger. Deel VIII (Band 2: De veldtochten van 1706-1710)*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1959
- X., *Dizionario Biografico Degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960.
- ZIEGLER, F., *Villars, le centurion de Louis XIV*, Paris, Perrin, 1996, 348 p.